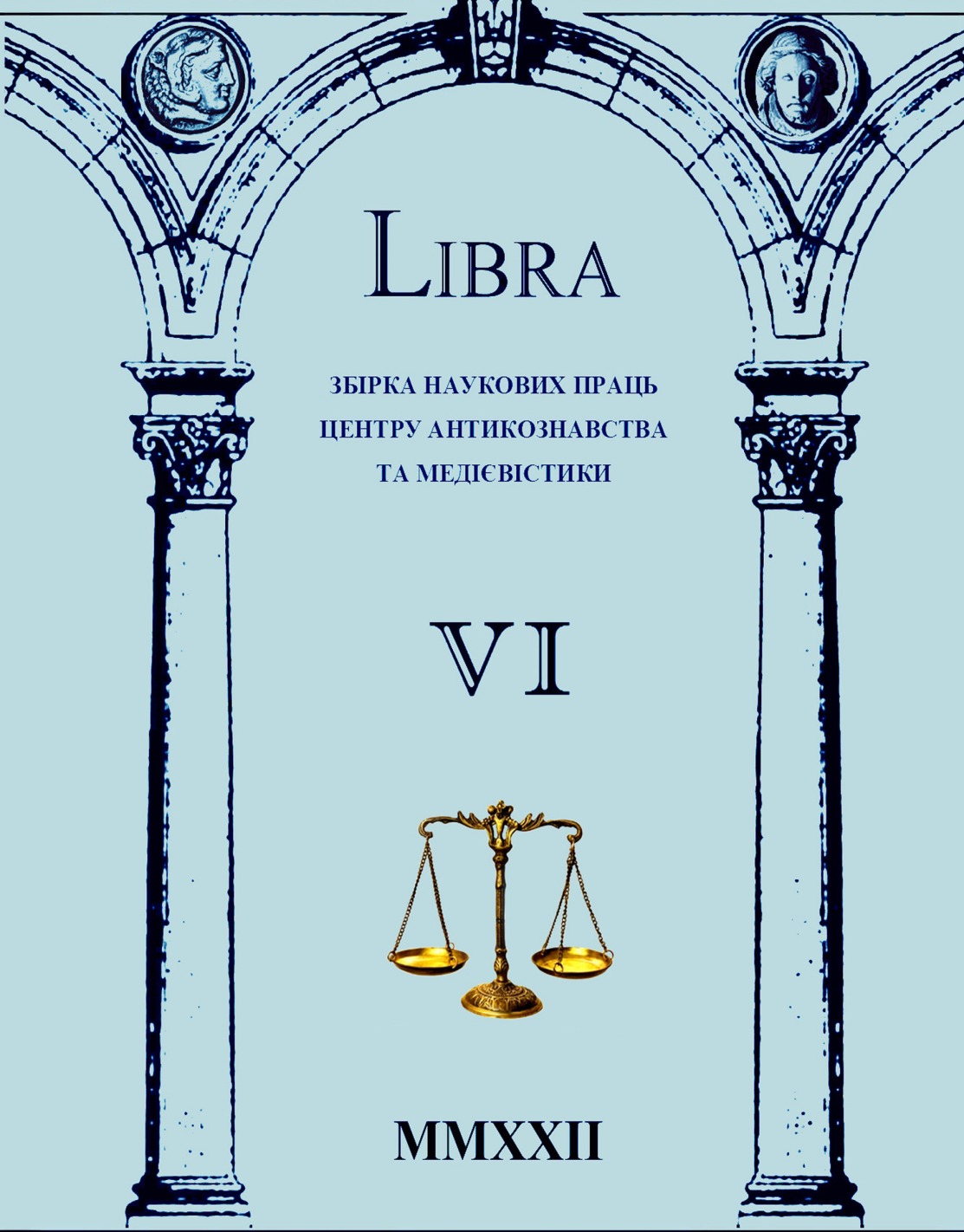

VI

LIBRA

LIBRA

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЦЕНТРУ АНТИКОЗНАВСТВА
ТА МЕДИЄВІСТИКИ

VI

MMXXII

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

LIBRA

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЦЕНТРУ АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДИЄВІСТИКИ

Випуск VI

до 40-річчя науково-педагогічної діяльності

І. В. Немченко

Одеса
ОНУ
2022

УДК 94(100)“-04/17”(08)
L53

Рецензенти:

С. Б. Сорочан – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

В. М. Хмарський – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Наукові редактори **О. М. Луговий та В. В. Чепіженко**

Рекомендовано до друку Вченою радою
факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол №1 від 9.09.2022

L53 **Libra**: збірка наукових праць Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова / під ред. О. М. Лугового та В. В. Чепіженка. Вип. VI. – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. 2022. – 172 с.
ISBN 978-617-689-545-9

У шостому випуску збірки «Libra» представлено результати наукових досліджень співробітників та друзів Центру антикознавства та медієвістики, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, присвячені різним аспектам історії Європи від античності до раннього модерного часу.

УДК 94(100)“-04/17”(08)

ISBN 978-617-689-545-9

© Центр антикознавства та
медієвістики ОНУ імені І.І. Мечникова

Від редактора

Шановні колеги!

Черговий випуск збірки наукових праць Центру антикознавства та медієвістики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Лібра», що ви його тримаєте в руках, з'явився не дивлячись на всі виклики часу, як глобального характеру – пандемію та війну, так і локального – чергові структурні зміни в Університеті. Проте шальки наших «терезів» гідно продовжують тримати рівновагу!

Цей випуск є для нас, нових редакторів «Лібри», символічним, адже ми присвячуємо його 40-річчю науково-педагогічної діяльності нашого Вчителя – Ірини Вікторівни Немченко.

Ірина Вікторівна – видатна українська вчена-медієвіст, англознавиця, провідна спеціалістка з інтелектуальної історії та історії західноєвропейської ранньомодерної політичної думки – творець «Лібри», її ідейна натхненниця та незмінна наукова редакторка, починаючи з першого випуску, що побачив світ у 2010 р. як збірка праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова. І. В. Немченко – завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків (1993–1999, 2006–2019 рр.) та керівник Центру антикознавства та медієвістики (2019–2022 рр.) – викладач, науковець, організатор та адміністратор, навчила нас таємницям медієвістичних студій, відкрила для нас глибини наукового пошуку, поділилася адміністративним досвідом та направила на власний науково-педагогічний шлях.

Статті, зібрані під обкладинкою цієї збірки, так чи інакше перегукуються з колом наукових інтересів Ірини Вікторівни – історією Англії середніх віків та раннього нового часу, інтелектуальною історією, історією політичної думки, історією історичної науки. А інакше й бути не може, адже, в основній своїй масі, вони надіслані до редакції її безпосередніми учнями, що в різні часи виконували під керівництвом Ірини Вікторівни курсові, дипломні та дисертаційні дослідження, а наразі з вдячністю ушановують Вчителя своїми науковими публікаціями.

Хочеться також зазначити, що вже традиційно сторінки «Лібри» стали місцем зустрічі авторів з різних географічних широт (цього разу це Одеса, Київ, Відень та Єрусалим), як провідних вчених у своїх галузях, так і аспірантів, котрі лише роблять перші кроки у своїй науковій кар'єрі.

Тематично перші три статті випуску присвячені теоретичним проблемам сучасної гуманітаристики. Так, Інна Голубович у світлі новітнього методологічного підходу, сформованого «біографічним поворотом», аналізує першу книгу П. М. Біциллі, його магістерську дисертацію – «Салімбене. Нариси італійського життя XIII ст.».

Студії з біциллієзнавства продовжує публікація Оксани Довгополової, предметом дослідження котрої стала можливість співвідношення філософсько-історичної позиції дослідника з тою методологічною моделлю, що він її розробляє. Об'єктом вивчення стали матеріали теоретичного спадку П. М. Біциллі та Л. П. Карсавіна.

Аналізу теорій «харизми» Макса Вебера та Едварда Шилза присвячена стаття Олега Яроша. Філософські теоретизування, щодо джерела «харизми» та її ролі у формуванні суспільно-політичної теорії, вчергове змушують задуматися над питаннями державотворення.

Наступні публікації розміщені у хронологічному порядку та охоплюють часовий зріз від V ст. до н. е. до XVII ст. н. е.

Тетяна Ізбаш-Гоцкан на прикладі Гераклеї Понтійської демонструє можливості реконструкції політичної ситуація в грецькому полісі за даними монетної типології.

Олег Луговий моделює систему освіти у Візантії, визначаючи чільне місце ромейської держави в освітніх практиках її підданців, та співвідносить контрольовану та регламентовану візантійську освіту з розгалуженою та корпоративною моделлю західноєвропейської середньовічної освіти.

«Добре відома і слабо досліджена магічна антологія на івриті, з арамейською вставками», – як зазначає сам автор розвідки – «Книга ангела Разієля» – об'єкт історичної критики Євгена Кузьміна. Хочете дізнатися, що робили давньогрецькі

боги на сторінках тексту давньоєврейською мовою? – Пориньте у світ середньовічної астральної магії!

Андрій Налівайко, завершуючи в поточному році свої дисертаційні розшуки щодо біо-історіографічного портрету українського інтелектуала-медієвіста «на зламі епох» Л. М. Беркута, презентує читачам погляд останнього на взаємовідносини між церквою та королівською владою в Англії кінця XI – початку XII ст.

Що таке «політична мова»? Яку роль відіграє стратегія титулування в репрезентативних практиках середньовічного монарха? Як впливають зміни у теорії звертань на розвиток мови загалом? Та що означає нова «мова величності» в Англії другої половини XIV ст.? На ці та інші питання відповідає в своїй статті Вадим Чепіженко.

Ще одне аспірантське дослідження – перша «проба пера» з нової теми – біо-історіографічна розвідка Тетяни Лобачової про населення Тоскани XV ст. у висвітленні Девіда Герлігі. Вперше інтелектуальний доробок видатного американського медієвіста обраний об'єктом вивчення для написання дисертації.

Вже не одним медієвістом була доведена цінність судових протоколів, через які дослідник ніби «спілкується» з середньовічними людьми як антрополог зі своїми респондентами в «полі». Ольга Стасюк продемонструвала те саме працюючи з реєстрами Апостольського Пенітенціарію. Середньовічний примус до шлюбу (а виявляється, що його жертвами ставали не лише жінки, але й чоловіки) – це тема представленої студії. Принагідно зазначимо, що стаття О. В. Стасюк була виголошена у вигляді доповіді на Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Від античності до раннього модерного часу», присвяченій 700-річчю відходу у вічність Данте Аліг'єрі, що її провів Центр антикознавства та медієвістики 18 вересня 2021 р. Тоді ця доповідь була визнана кращою на секції, а її авторка була запрошена до публікації в «Libra».

Стаття Алли Прохорової та Павла Тоцького присвячена критичній візії англійської протестантської політичної думки щодо жіночого правління. Розглянуто як саме та чому в працях

Джона Нокса, Крістофера Гудмана та Джона Понета створювалися негативні образи жінок на троні в період правління Марії Тюдор та позитивні в період правління її сестри Єлизавети.

And last but not least, Ольга Івченко та її студія з теорії конституційного роялізму в політичному вченні Генрі Ферна. Пряма продовжувачка наукової теми своєї наукової керівниці, О. С. Івченко доповнює картину наших уявлень про англійську політичну думку епохи Революції.

Принагідно зазначимо, що тематичне коло представлених наукових доробків значною мірою охоплює різноманітні теорії та практики європейської політичної традиції, що цілком відповідає науковій темі № 180 (№ держреєстрації – 0118U006477) «Європейська політична традиція: теорія та практики (V ст. до н. е.–XVII ст. н. е.)», яка виконується без цільового фінансування співробітниками та аспірантами Центру з 01.05.2018 р. по 31.12.2022 р. А тому цей випуск «Лібри» заслужено можна вважати певним підбиттям підсумків з теми – звітом, щодо наукової роботи її виконавців за минулі п'ять років.

Отже, приємного читання, що надихає на цікаві роздуми та власні наукові пошуки, і чекаємо чергового випуску «Libra»: спойлер – у планах редакторів перетворити збірку з періодичного видання у щорічник!

Вадим Чепіженко,
керівник Центру антикознавства та медієвістики

І. В. Голубович

**СЕРЕДНЬОВІЧНА АВТОБІОГРАФІЯ:
ВІД «НЕДОРЕЧНОГО ВІДСТУПУ» ДО «БІОГРАФІЧНОГО
ПОВОРОТУ» В СУЧАСНІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ
(КАЗУС П. М. БІЦІЛЛІ)**

Ця розвідка здійснюється на перетині різних дослідницьких інтересів, на шляху мого власного «наближення до Біцилли» (вираз відомого одеського історика Тетяни Миколаївни Попової)¹. По-перше, це — багаторічні студії в галузі теоретичної біографістики, осягнення філософських глибин і таємниць біографічного жанру, біографічного дискурсу і біографічних практик культури, осмислення «онтології біографії»². Друга дослідницька лінія пов'язана з давнім інтересом до творчості ще одного видатного випускника історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету, Георгія Васильовича Флоровського (1893-1979), який подружився з Петром Михайловичем Біцилли в студентські роки і зберіг цю дружбу в еміграції, принаймні, в ранній її період. Епістолярне спілкування Біцилли і Флоровського, непростий, але завжди плідний діалог між двома мислителями, стали темою декількох наших публікацій спільно з болгарською дослідницею Танею Галчевою³. І ця стежка — від Флоровського до Біцилли, яка

¹ Попова Т. М. Біцилли Петро Михайлович. 1879–1953 // Одеські історики: Енциклопедичне видання. Одеса: Друкарський дом, 2009. Т. 1: (початок ХІХ – середина ХХ ст.). С. 49–52; Попова Т. Н. Дисциплінарний образ науки: підходи и поняття. Одеса, 2019; Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика. Одесса, 2017.

² Голубович І. В. Біографія: силует на фоні Humanities (методологія аналізу в соціогуманитарному знанні). Одеса, 2008; Голубович І. В. Основи теоретичної біографістики. Учебное пособие (для магістрів філософських факультетів). Одеса, 2015.

³ Галчева Т. Н., Голубович І. В. Забота о себе в опыте русской эмиграции (по материалам эпистолярного наследия П. М. Бицилли) // Мы все в заботе постоянной... Концепция заботы о себе в истории

розгалужувалася на безліч стежок-тем, все одно вела до осмислення феномена біографії і автобіографії в історії, розуміння ізоморфізму / гомології історії і автобіографії, яке в якості принципової настанови поділяли два видатних представника університетської корпорації дореволюційної Одеси. Ми з колегами випустили збірку «Curriculum Vitae», присвячену творчості П. М. Біцилли в контексті гуманітарної традиції Одеського університету, де я вперше спробувала розглянути комплекс ідей вченого, пов'язаних з осмисленням ним феномена автобіографії і зв'язати цей комплекс з «біографічним поворотом» в сучасній гуманітаристиці⁴.

Повернутися до цієї теми через 10 років мене спонукали два міркування. По-перше, прагнення глибше розібратися в проблематиці «біографічного повороту», так само як і в суті фігури «повороту» в цілому⁵. По-друге, за ці роки з'явилися нові публікації по біциллієзнавству, в тому числі, монографічні⁶. Мене, перш за все, цікавлять ті з них, де поєдналися обидві

педагогіки и культуры. Материалы Международной конференции памяти философа, социолога, психолога Г. В. Иванченко (1965–2009) (НИУ ВШЭ, Москва, 9–11 сентября 2015 г.) / Под ред. М. А. Козловой и В. Г. Безрогова. Ч. 1: Постоянство пребывания с собою. М., 2015. С. 83–98; Галчева Т. Н., Голубович И. В. «Понемногу приспосаблиюсь к независящим обстоятельствам»: П. М. Бицилли и семья Флоровских в первые годы эмиграции. София, 2015.

⁴ Голубович И. В. П. М. Бицилли о феномене автобиографии и «биографический поворот» в современной гуманитаристике // Curriculum Vitae. Вып. 2: Творчество П. М. Бицилли и феномен гуманитарной традиции Одесского университета / Ред. коллегия: Довгополова О. А., Голубович И. В. и др. Одеса, 2010. С. 183–194.

⁵ Голубович И. В. «Ситуации», «повороты», «смерти» в языке описания современной культуры // VII Уйюмовські читання. Матеріали наукових читань пам'яті Авеніра Уйюмова / Відп. ред. К. В. Райхерт. Одеса, 2019. С.18-22.

⁶ Анненкова И. В. Неизгнанная мысль. Филология П. М. Бицилли. Москва, 2011; Бирман М. А. П. М. Бицилли (1879–1953). Жизнь и творчество. Москва, 2018; Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка...; Попова Т.Н. Петр Михайлович Бицилли: портрет в манере сфумато. Одесса, 2021.

дослідницькі лінії: вивчення життя і творчості П. М. Біцилли і нові горизонти біографічного жанру («біоісторіографії») в світлі сутнісних трансформацій міждисциплінарного простору гуманітаристики. Серед авторів, які надихнули мене на повторне звернення до теми, з вдячністю завжди виділяю мого університетського педагога, професора історичного факультету Одеського національного університету Т. М. Попову, яка представила за останні роки науковому співтовариству три ґрунтовних монографії, в яких теоретично осмислено відразу два важливих для нас сюжети⁷. З неї почалося моє вдячне повернення до власних університетських витоків, до історичного факультету Одеського університету — моєї альма матер. Ця публікація — продовження мого символічного повернення, головна тональність якого — подяка і гострий жаль про те, що це повернення відбувається так пізно. І саме по відношенню до чудового історика, талановитої викладачки, лектора, яку обожнювали і якою милувалися студенти, куратора моєї студентської групи, Ірини Вікторівни Немченко я відчуваю це змішане почуття подяки і жалю. Історія не терпить умовного способу, проте, як же мені хочеться скасувати цей імператив і знову повернутися в студентські роки та продовжити мою наукову роботу, моє інтелектуальне дорослішання з Іриною Вікторівною, під керівництвом якої я написала мою першу справжню курсову роботу про середньовічні університети, першу і найулюбленішу, бо феномен університету, Ідея Університету — тема, яка не відпускає мене досі. Медієвістика, на жаль, залишилася на периферії моїх дослідницьких інтересів до тих пір, поки на їх перетині вона не з'явилася знову. Середньовіччя стало хронотопом, де дивним чином «зустрілися» біографістика, біциллієзнавство та рецепція фундаментальних «поворотів» в Humanities. А «точкою зборки» стала перша значна робота П. М. Біцилли «Салімбене (Нариси італійського життя XIII століття)», написана на основі магістерської дисертації, автор якої зробив феномен

⁷ Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка...; Попова Т. Н. Дисциплинарный образ науки...; Попова Т. Н. Петр Михайлович Бицилли...

середньовічної автобіографії предметом спеціального аналізу⁸.

Проблематика, пов'язана з феноменами біографії і автобіографії, стала однією з центральних у сучасній гуманітаристиці. Біографічний підхід в різноманітті своїх проявів набув сьогодні статус міждисциплінарного. У зв'язку з цим варто говорити про своєрідний «біографічний поворот» в сфері Humanities, витоки, підстави і контури якого потребують осмислення. У цій публікації ми спробуємо реконструювати «автобіографічну» складову творчості видатного вченого, гуманітарія широкого профілю в контексті сучасного в «біографічного повороту».

Перш ніж звернутися до «біографічного повороту» виділимо деякі важливі для нас характеристики феномена «повороту» як такого. Найчастіше для його позначення використовується два слова — німецьке «Kehre» і англійське «Turn». «Kehre» використовує в новому авторському сенсі М. Гайдегер, роблячи його назвою своєї «поворотної» доповіді, що ознаменувала поворот в творчості самого мислителя⁹. У 1949 р. він в пошуках «іншої публічності», далеко від «запаху академічних стаєнь»¹⁰ виступив в неформальному дорогому і респектабельному «Бременському клубі» еліти бізнесу з серією з чотирьох доповідей з загальною назвою «Прозріння в те, що є», одна з яких позначена як «Поворот» (De Kehre)¹¹. Старонімецьке Die Kehre — поворот як звивина дороги, зіскок з поворотом — тепер означає зміну (долі), кордон, поріг (про

⁸ Бицилли П. М. Салимбене: (Очерки итальянской жизни XIII века). Одесса, 1916 (Зап. Имп. Новорос. ун-та, Ист.-филол. ф-та. Вып. 12); Бицилли П. М. Салимбене: (Очерки итальянской жизни XIII века) // Бицилли П. М. Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад. / Сост. Ф. Б. Успенский; Отв. ред. М. А. Юсим. Москва, 2006. С. 233–526.

⁹ Бишихин В. В. Дело Хайдеггера // Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления / Пер. с нем. В. Бишихина. Москва, 1993. С. 3–14.

¹⁰ Сафрански Р. Хайдеггер: германский мастер и его время / Пер. с нем. Т. А. Баскаковой при участии В. А. Брун-Цехового; Вступ. ст. В. В. Бишихина. Москва, 2002. С. 511-512.

¹¹ Там само. С.511-535.

час)¹². Це — «вихід до іншого простору і поклику» та зміна локалізації істинності¹³ (для нас є особливо важливим модус «зміни локалізації істинності» в процесі протікання життя в фактичності життєсвіту і граничних ситуацій). Це — конституювання «нового предмета» (прояснення і перегляд способів опредметнення і одночасне «оголення» поля допредметного регіону буття). Це — нова онтологія, яку ми тлумачимо в кантівському смислі як фундаментальні умови можливості досвіду, «перевертання» (*kehrt um*) звичного сенсу мови. Це і входження в «сферу небезпеки», всередині якої і таїться можливість повороту, коли «істина буття в його істотності повернеться в область суцього»¹⁴. М. Гайдегер звертається до улюбленого їм Гельдерліна, щоб його поетичними рядками з гімну «Патмос» висловити зв'язок повороту-*Kehre* з небезпекою: «але де небезпека, там виростає і те, що рятує»¹⁵. Це — «прозріння в те, що є», «прозріння як осяяння, подія повороту в сутнісної констеляції самого буття»¹⁶. Далі цей магічно зачаровуючий концепт починає свою власну смислову історію, в тій чи іншій мірі відриваючись від гайдегерівського витоку, починає позначати радикальну зміну погляду.

Концепт «Turn» прийнято пов'язувати з ім'ям Р. Рорті, який проголосив «*linguistic turn*», що став патерном для всіх інших «поворотів»¹⁷. Turn — це вже найрізноманітніші інтелектуальні рухи в різних напрямках і дисциплінах, вихідною передумовою яких є глибинний і радикальний *Kehre*, який на рівні Turn може залишатися нез'ясованим або

¹² Бибихин В. В. Дело Хайдеггера... С. 5-6.

¹³ Комаров О. Розчакловуючи Гайдегера. Що таке «поворот»? // Філософська думка. 2019. № 3. С. 83.

¹⁴ Хайдегер М. Поворот // Хайдегер М. Время и бытие: Статьи и выступления / Сост., пер., вступ. ст., коммент. и указ. В. В. Бибихина. Москва, 1993. С. 255.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. С.257.

¹⁷ The Linguistic turn // Essays in Philosophical Methods/ Ed. and with inthrod. by R. Rorty. Chicago University Press, 1967.

псевдоістолкованим. Turn зачіпає окремі тематично-проблемні регіони, що і фіксується у відповідних назвах —лінгвістичний, культурний, постметафізичний, онтологічний, антропологічний, комунікативний, діалогічний, просторовий, перформативний, постколоніальний, візуальний, іконічний тощо. Це — серйозні зміни в методології гуманітарних наук з високим синтезуючим потенціалом, це — формування нових «інтелектуальних полів». На відміну від Kehre, Turn не можна не помітити, ці повороти проголошують свої гучні маніфести, створюють власні епістемі, мови, диктують інтелектуальну моду, формують свої дискурси, так само як і загальний «дискурс поворотів», подібний «дискурсу смертей» («смерть людини», «смерть автора», «смерть героя», «смерть оповідача» тощо).

Про «біографічний поворот» можна говорити в двох зазначених модусах. Відносно біографії така парадоксальна зміна аспекту в інтелектуальному русі, яку ми позначаємо як «новий біографізм», полягає в утвердженні нових засад через тотальне (або таке, що здається тотальним) заперечення біографізму (біографічного підходу, біографічного методу) як такого. Тут виникає нерозривно пов'язаний з Kehre мотив небезпеки-порятунку. Провісники «нового біографізму», умовно назвемо його «біографічним Kehre», виглядали як гробарі біографічного методу, демонстративно заперечуючи пізнавальні можливості і непомірні претензії цього методу. Проте насправді вони немов кидали рятівний круг біографії та біографізму. Це, наприклад, Марсель Пруст і Михайло Бахтін. Так М. М. Бахтін, який різко критикував біографічний метод, як «продукт органічних епох», одночасно запропонував концептуальні підстави «нового біографізму», що фіксує переорієнтацію уваги з «зовнішньої біографії» на біографію внутрішню, спів-буттєву, співвіднесено з філософією вчинку.

Схожою в зазначеному сенсі була траєкторія відношення до біографічного у Марселя Пруста: він різко виступив проти «біографічного методу» Сент-Бева і, одночасно, все своє життя розгадував тасмниці і загадки автобіографічної пам'яті. Французький письменник представив в 1909 р. есе «Проти Сент-

Бева»¹⁸, з якого згодом виріс багатотомний роман «В пошуках втраченого часу», який Пруст писав до кінця життя. У новому типі роману — романі «потoku свідомості», втілюється і «новий біографізм», подібний бахтінському. По відношенню до Пруста коректніше говорити про «новий автобіографізм». Отже, «новий біографізм» як теоретико-методологічне підґрунтя сучасних гуманітарних досліджень орієнтує на те, щоб в біографічних та автобіографічних актах бачити саме внутрішню історію духовного життя, «внутрішню плоть сенсу»¹⁹. (Детальніше про «новий біографізм» див. в нашій роботі²⁰).

Про онтологію біографії, пошук її фундаментальних основ, вкорінених в універсаліях культури, розмірковує український філософ О. Валевський в роботі «Основи біографіки»²¹. Беремося стверджувати, що це як раз режим «біографічного Kehre» як нової онтології. Автор конститує «онтологію біографії», виявляє вихідні презумпції існування біографії в історії і соціокультурному бутті. Це набір умов, що забезпечують можливість текстуального представлення індивідуального. Якщо ми не виявимо цих біографічних / автобіографічних передумов або виявимо в спотвореному, деформованому вигляді — ми фіксуємо небезпеку, що загрожує європейській культурі як такій. Серед цих умов і фундаментальних припущень: а) комунікаційна компетентність людини розповідати про себе як про неповторну індивідуальність; б) такий стан самоідентифікації особистості, яке дозволить їй відповісти на питання «хто я?», і одночасно наявність можливостей для біографа сказати про свого персонажа «хто він (вона)». В цілому онтологічними передумовами біографічної традиції постають в цьому варіанті

¹⁸ Пруст М. Против Сент-Бева: Статьи и эссе / Пер. с фр. Т. В. Чугунова. Москва, 1999.

¹⁹ Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва, 1979. С. 97.

²⁰ Голубович И. В. Биография как социокультурный феномен (философско-методологический анализ): автореф. дис. ...докт. филос. н. Одесса: ОНУ имени И. И. Мечникова, 2009.

²¹ Валевский А. Л. Основы биографики. Киев, 1993.

два «кити» — раціоналізм та індивідуалізм. Ми в свою чергу також ризикнемо представити дві конститутивні презумпції онтології біографії: принцип внутрішньої онтогерменевтичності життя («життя тлумачить життя» у В. Дільтея) і ідея нерозривної зв'язності (гомології / ізоморфізму) історії-як-звершення і історії-як-розповіді / наративу, то що у М. Гайдегера розрізняється як *Geschichte* і *Historia*.

З цими сучасними твердженнями і запитуваннями звернемося тепер до текстів П. М. Біцилли, який в драматичному діалозі зі своїми сучасниками сприяв здійсненню «методологічного перевороту» в гуманітарному знанні, наближаючи його до унікальної індивідуальності, конкретного і цілісного життя, до біографічного і автобіографічного досвіду. У центрі нашої уваги — робота про звичайнісінького середньовічного ченця-францисканця, про фра Салімбене. Історія створення книги та її контексти реконструйовані в монографії М. А. Бірманна «П. М. Біцилли (1879-1953). Життя і творчість»²². Перші відгуки на «Салімбене» в зв'язку з сучасними дискусіями про віднесення П. М. Біцилли до петербурзької школи медієвістики проаналізовані в статті А. В. Свешнікова і А. І. Клюєва «П. М. Біцилли і петербурзька школа медієвістики. Замість передмови»²³. Автори також вперше представили відгук голови петербурзької школи Івана Гревса на книгу одеського історика²⁴. Монографія «Салімбене (Нариси італійського життя XIII століття)» була опублікована в 1916 р. в Одесі в «Записках Історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету» (випуск 12)²⁵. Саме ця робота була в якості магістерської дисертації

²² Бірман М. А. П. М. Бицилли (1879–1953). Жизнь и творчество. Москва, 2018. С. 46-48.

²³ Ключев А. И., Свешников А. В. П. М. Бицилли и петербургская школа медиевистики. Вместо предисловия // Средние века. Вып. 4. 2014. Т. 75. С. 387–394.

²⁴ Гревс И. Отзыв о книге П. М. Бицилли «Салимбене»: Очерк итальянской жизни XIII века. Одесса, 1916 / Публ. А.И. Ключева и А. В. Свешникова // Средние века. Вып. 4. 2014. Т. 75. С. 394–405.

²⁵ Бицилли П. М. Салимбене..., 1916.

представлена Петром Біцилли на історико-філологічний факультет Імператорського Санкт-Петербурзького університету. 22 травня 1917 р. тут відбувся захист дисертації, за підсумками якого здобувачеві було присвоєно вчений ступінь магістра загальної історії. Офіційними опонентами виступили професори І. М. Гревс і Д. К. Петров, опонентом «від публіки» — Л. П. Карсавін²⁶.

Ми вичленяємо в «Салімбене» ті ідеї, методологічні підходи і методи дослідження, які співвідносяться з проблематикою «біографічного повороту». Важливі для нас теоретичні позиції виражені у «Вступі» і в розділі «Автобіографія». Відразу відзначимо, що сам Біцилли вважав ті акценти, які нас цікавлять, деяким відступом («недоречним відступом») від наукового канону, прийнятого в історичній науці, взагалі, і в медієвістиці, зокрема. «Так мені довелося зважитися на довгий і в загальному плані роботи *недоречний відступ* (курсив мій. – І. Г.) про середньовічну автобіографію, тому що без цього я не міг би з'ясувати, як слід, особливостей автобіографічної частини хроніки. В результаті вийшло нагромадження деталей, які давили ціле»²⁷. Те, що сам Біцилли артикулював як «недоречний відступ про середньовічну автобіографію», що руйнує стрункість викладу, сьогодні в світлі інших запитів і викликів гуманітаристики в різних її дисциплінарних регіонах, виявляється найціннішим, вписується в «біографічний поворот», є смисло- і формотворчим ядром тексту про Салімбене. Вказівка на певний ризик і, можливо, недоречність перетворення ординарного, нічим не примітного фра Салімбене в героя історичного дослідження неявно присутня в згаданому відгуку І. М. Гревса: «У автора відчувається живий інтерес до його героя (якщо не *загрозливо* (курсив мій. – І. Г.) докласти такий образ до фігури Салімбене) і особливо жива любов до минулого країни, до числа багатоколірних («многокрасочных») синів якої належав

²⁶ Бирман М. А. П. М. Бицилли (1879–1953). Жизнь и творчество... С. 389.

²⁷ Бицилли П. М. Салимбене, 2006. С. 240.

своєрідний письменник»²⁸.

Гревс критикує часткову «втрату єдності завдання», на його думку: «ученого фахівця книга П. М. Біцилли наштовхне на багато цікавих і важливих додаткових і можливо пропущених пунктів, якщо тема і епоха, обрані ним, стосуються його інтересів, дасть привід щось виправити і переглянути, щось зафіксувати у своїй увазі»²⁹. А в сучасній перспективі в сприйнятті книги Біцилли відбувається зміна смислових акцентів. Це вже не просто фіксація і уточнення цікавих додаткових деталей. І на «цікаві деталі», що потрапили у вир *Kehre*, які пережили «зміну локалізації істинності»³⁰, падає нове світло. Отже, П. М. Біцилли намічає можливості «іншого життя» в науці для добре відомого джерела з політичної і культурної історії Італії, перспективи його сучасного прочитання. Пов'язані же ці надії на своєрідний «ренесанс» хроніки Салімбене якраз з тими її особливостями, які з позицій традиційної «подієвої» історії виглядали як істотні недоліки. Салімбене — найбільш ординарний, нічим не видатний історичний персонаж. Правда, йому довелося виконувати важливі дипломатичні доручення і знати в зв'язку з цим видатних діячів своєї епохи і навіть трапезувати з Людовиком XI. В цьому і цінність свідоцтва безвісного автора, про історію життя якого за іншими джерелами майже нічого не вдалося дізнатися. Зате Салімбене дуже докладно описує своє власне життя. Його хроніка рясніє автобіографічними елементами, і в цьому ще один її недолік, вона занадто суб'єктивно свідчить про об'єктивні факти.

Історики XIX ст. ретельно вивчили хроніку і винесли вердикт: відновити реальну біографію Салімбене неможливо, оскільки не можна дізнатися істину про життя людини тільки по тим відомостям, які він дає про себе сам. Не варто позначати їх позицію як суто позитивістську і об'єктивістську. Їх цікавила не тільки зовнішня біографія, але і внутрішня історія ченця, історія його душі. Однак реалізувати цей інтерес не повідомляючи

²⁸ Гревс И. Отзыв о книге П. М. Бицилли «Салимбене»: Очерк итальянской жизни XIII века...С. 395.

²⁹ Там само.

³⁰ Комаров О. Розчакловуючи Гайдегера. Що таке «поворот»?...С. 83.

точних дат і подій життя вони не вважали за можливе. Біцилли, враховуючи уривчастість, неповноту джерела, безліч замовчувань, що містяться в ньому, ставить задачу в іншому ракурсі. «Я беру внутрішнє "Я" Салимбене, так би мовити в поперечному розрізі, — в ту пору, коли він, переваливши за шостий десяток, почав писати свою хроніку»³¹. Центр дослідницького інтересу зміщується від героя автобіографії до її автора.

Робота П. М. Біцилли демонструє гармонійне, збалансоване взаємодоповнююче співвідношення між двома вимірами історико-культурної реальності: особистість і історичний процес. Теза вченого про те, що «особистість є врешті-решт єдиним реальним фактором історичного процесу»³², ще не означає, що особистість стає самодостатнім предметом аналізу. Головне дослідницьке зусилля спрямовано на реконструкцію світогляду, світовідчуття, умонастроїв, релігійного і культурного «фонду епохи», «картини світу», — того, що незабаром буде названо словом «ментальність». А шлях до розуміння цієї невлімової соціокультурної матерії, на думку Біцилли, лежить через окрему особистість, яка висловлює себе і розповідає про свій час в тих автобіографічних формах, які цьому часу притаманні.

П. М. Біцилли цікавить «середній», «типовий», і навіть «вульгарний» Салимбене: він «поверховий і дріб'язковий; він не вміє зосередитися і піти з головою в що-небудь. Його цікавить все, що завгодно. У його дрібній і незворушній душі відбиваються, як на гладі ставка, всі враження, які давало йому його багате вмістом століття, і всі бурі цього століття посмикують її легкими брижами»³³. Весь репертуар «предметних світів» епохи, які можуть бути обрані для індивідуально-особистісного «проживання», відображаються в «простій», «дюжинній» свідомості і автобіографічному свідоцтві. На початку минулого століття методологія роботи з «середньою», «типовою» індивідуальною свідомістю епохи

³¹ Біцилли П. М. Салимбене. 2006. С. 235.

³² Там само.

³³ Там само. С. 236.

тільки починала складатися, вона була предметом дискусій.

Одна з них представлена на сторінках дослідження П. М. Біциллі. Він уточнює своє розуміння в полеміці з Л. П. Карсавіним, аналізуючи його книгу «Основи середньовічної релігійності XII–XIII ст. переважно в Італії», що вийшла в 1915 році³⁴. Карсавін, вивчаючи «релігійний фонд» епохи оперує поняттям «носія релігійного фонду» — умовної «середньої людини». Він вважає методологічно необхідним вивчати «середнє (релігійний фонд) за індивідуумами», через особистісний вимір культури пізнавати її надіндивідуальні феномени. При цьому в якості «середніх» і «типових індивідуальностей» постають, перш за все, видатні персонажі епохи, а типове розуміється як «поширене», те, що «кидається в очі» і навіть «гіпертрофоване».

Глава петербурзької школи медієвістики І. М. Гревс радикально критикує «принцип середньої людини»: «Про цю фантастичну середню людину говорити не буду: про неспроможність цього поняття, самої його суті і як керівної історичним дослідженням методичної ідеї я висловлював свою думку в рецензії на магістерську дисертацію г <господина> Карсавіна та доповнив свою побудову на його докторському диспуті. Крім того, проф <ессор> М. І. Карєєв в статті про докторську роботу Карсавіна ("Русские заметки") цілком ясно показав порожнечу цього принципу. Можна тільки пошкодувати, що "середня людина" продовжує бентежити думка істориків»³⁵.

Проте, П. М. Біциллі «бентежить» принципом «середньої людини», проте вносить істотні уточнення в карсавінський варіант. Він критикує його за те, що в роздумах про «типовість» і навіть «гіпер-типовість» героїв епохи тут акцент зроблений на кількісні параметри. Зокрема, в прикладі, що наводиться Біциллі по тексту Карсавіна, великі подвижники

³⁴ Карсавин Л. П. Основы средневековой религиозности в XII–XIII веках (преимущественно в Италии). Петроград, 1915. (Серия: Записки историко-филологического факультета Императорского Петроградского университета).

³⁵ Гревс И. Отзыв о книге П. М. Бицилли «Салимбене»...С. 396.

духу - «більш містики», «сильніше містики», ніж найординарніші «теж містики» (курсів мій – І. Г.) «Те, що "типово" для цілого натовпу галлюцинатів, неврастеніків і крикунів, зовсім не "типово" для героїв духу, що виробили свої особливі шляхи наближення до Бога <...> Не можна сказати, щоб св. Бернард був "більш містиком", "сильніше містиком", ніж яка-небудь сестра Адельгейда. Але він — містик *по-іншому* (курсів П. М. Біцилли. – І. Г.)»³⁶. Різниця не кількісна, а якісна. Кожен з «малих цих» представляє свою епоху по-іншому, створюючи свою неповторну конфігурацію з «загального культурного фонду епохи». А історик спостерігає цю конфігурацію як «хімерну гру більш-менш перекручених ідей в межах індивідуальної свідомості "середньої людини", ідей найрізноманітнішого походження і характеру, як дивовижну здатність «включити в свій розумовий і моральний побут безліч духовних цінностей, керуючись виключно їх "авторитетністю"», як приголомшливе вміння «обывателя» нагромадити у своїй квартирі «всіх "Людовиків", не дуже турбуючись про єдність стилю».³⁷ Автобіографія Салімбене якраз і дозволяє феноменологічно, в режимі мікро-бачення описати цю соціокультурну практику («габітус» в термінології Бурдьє) «всєядності», перетворення ідейних, політичних, релігійних «бурь епохи» в «легкі брижі» різностильних «Людовиків». І в цьому сенсі хроніці Салімбене просто немає ціни. Біцилли підкреслює, що автобіографія середньої людини для епохи Середньовіччя — аж ніяк не ординарне явище. Для XIII ст. цей документ — майже єдиний пам'ятник такого роду. Історик шукає головний предмет свого запитування про нього: «... я вважав історично цікавим вивчення духовної природи цієї "середньої людини"»³⁸. Він використовує термін «духовний лад» («духовный строй») (тут і далі виділяємо курсивом ті слова і фрази, які у Біцилли термінологічно насичуються) епохи і підкреслює, що питання про «духовний лад» має вирішуватися по різному щодо «видатних індивідуальностей» і їх простих

³⁶ Біцилли П.М. Салімбене, 2006. С.237.

³⁷ Там само. С. 239.

³⁸ Там само. С. 236.

сучасників. Якщо спростити думку Біциллі до схеми: генії створюють духовний лад, сучасники засвоювали і освоювали кинуті генієм ідеї. Однак тут немає ніяких однозначних відповідностей. Вчений говорить про «геніїв компромісу», про «геніальну міру» як напівзаходи (саме такий комплекс впливає на масу). Приступаючи до достатньо добре відомого пам'ятника з новим для свого часу світоглядним і методологічним інструментарієм, Біциллі говорить і про ще одне важливе утруднення — про «зачароване коло», куди потрапляє будь-який дослідник, який «вивчає окрему особистість з метою характеристики її епохи»³⁹. Це добре відома фігура «герменевтичного кола», що має різні модифікації. В даному випадку ставиться завдання реконструювати загальні риси духовного життя європейського середньовіччя (ціле) через реконструкцію світоглядного, релігійного, культурного ладу одного з його представників (частина). Однак передумовою такої реконструкції буде базове уявлення про «загальний культурний фонд». Коло замкнулося. Де ж вихід? Вчений пропонує можливий шлях, який ще не гарантує успіху: не приписувати своїм попереднім концептуальним припущенням остаточного значення. І це якраз та методологічна і методична вимога, яку втілено в сучасних дослідницьких стратегіях сучасної гуманітаристики, яка сформувалася з практики роботи з «особистими», «людськими», автобіографічними» документами. І ще одне герменевтичне правило здійснюється Біциллі при роботі з «Хронікою» Салімбене: специфіка предмета дослідження диктує способи його опису. Історик нарікає на те, що його робота страждає нестрункністю викладу, нерівномірністю частин, частими відступами. «Деяким виправданням послужить мені властивість джерела, над яким я працював, і особистість людини, яку я вивчав. Хроніка Салімбене така строката за своїм складом, вона стосується такої безлічі предметів, її автор прожив таке різноманітне життя, він бачив стількох людей, обертався в стількох громадських колах, що мені мимоволі довелося, розглядаючи Салімбене в зв'язку з оточуючим його середовищем, робити екскурси в

³⁹ Там само. С. 239.

найрізноманітніші області»⁴⁰.

Те, що в традиції класичного типу науки бачиться як недолік, в контексті сучасного етапу розвитку гуманітарного знання постає як певна перевага. На цьому наголошує і О. Ф. Лосев, пропонуючи у своїй роботі про «біоісторіографа» античної епохи Діогена Лаертського апологію стратегії «строкатої суміші» і оду «безтурботності» його сумбурного стилю, що нібито «перекидається» і «борсається» в неозорій масі життєвих і філософських дрібниць⁴¹.

Сила систематизації, генералізації, упорядкування поступається тут своїми правами владі розуміння, причетності, конгеніальності. П. М. Біциллі здається, що він піддався «зовнішній формі» і навіть зовнішній «безформності» свого джерела і свого героя, і тому зазнав певної поразки. А нам, навпаки, уявляється, що він чудово відтворив «внутрішню форму» життя і тексту свого негероїчного героя, здійсни те, що ще класики універсальної герменевтики називали «тріумфом відтворювальної конструкції». І це дає надію на те, що «у кожного сенсу буде своє свято відродження»⁴². На це, розмірковуючи про «Великий час» і про діалог культур, націлював гуманітарне знання М. М. Бахтін – ще один знаменитий «студіозус» історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету, який слухав багато факультетських курсів, але не зафіксований в жодних офіційних документах (що одеські історики і бібліографи Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова неодноразово перевіряли).

Біциллі цікаво в автобіографії фра Салімбене виявити «мірку» *індивідуальної свідомості* (виділяю курсивом то, що має зародки концептуалізації і трансформації в термінологію). Такою міркою стає «потреба і вміння придивлятися до

⁴⁰ Там само. С. 240.

⁴¹ Лосев А. Ф. Диоген Лаэртский и его метод // Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Ред. тома и авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев; Пер. М. Л. Гаспарова. Москва, 1986. С. 8.

⁴² Бахтин М. М. К методологии гуманитарных наук // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва, 1979. С. 374.

індивідуальних особливостей людей» або «ступінь бажання і уміння говорити про себе»⁴³. Спробуємо співвіднести такий прийом з презумпціями «онтології біографії», сформульованими О. Л. Валевським: а) набір умов, що забезпечує можливість текстуального представлення індивідуального; б) комунікаційна компетентність людини розповідати про себе як про неповторну індивідуальність. До цього вміння у свого негероїчного героя, до його проривів крізь рутину і типізацію або, навпаки, «застрягання» в рутині і типізації, Біцилли вкрай уважний. Він по крупицях збирає в хроніці ті епітети і характеристики, які дає фра Салімбене конкретним людям, з якими зводить його доля. І виявляється, що позитивні характеристики однакові для всіх. І для брата Джакобіні з Реджа, і для Джерада з Модени, і для багатьох, багатьох, багатьох: він був людиною благородною, щедрою, доброзичливою і люб'язною. Ці трафарети в світлі онтології біографії і онтології культури виявляються культурно-біографічними універсалами і габітусами певної епохи. Сам Петро Михайлович говорить про це іншими словами: «Ми присутні тут таким чином при самому виробленні трафарету», «користування готовими формулами не було наслідком невміння інакше висловити свою думку. Не було воно і результатом невміння індивідуалізувати»⁴⁴. І саме тут, в специфіці поведінки з трафаретними формами («літературними пристойностями») в позначенні індивідуальної персони у Салімбене є неоціненні переваги, і він виявляється справжнім героєм культури. «На щастя, Салімбене нерідко забуває про літературні пристойності і пише, передаючи свої безпосередні враження, не зважаючи на шаблонні зразки. Тоді виявляється його властивість, що робить його хроніку таким дорогоцінним джерелом для нас, — його вміння спостерігати. Спостереження було незнайоме "типовому" середньовічному індивіду. Він дивився всередину, в себе, і <...> розвинув в собі ексклюзивну здатність до самоспостереження, але по відношенню до навколишнього світу він був глухий і

⁴³ Біцилли П. М. Салімбене, 2006. С. 293.

⁴⁴ Там само. С. 295-296.

сліпий»⁴⁵. Салимбене, таким чином, виявляється генієм повсякденної спостережливості — тієї культурної практики, для якої не вистачало в репертуарі даної епохи трафаретів і шаблонів.

З точки зору генеалогії і структури автобіографії суттєво важливі терміни, які вживає тут Біцилли — «автобіографічний елемент» і «автобіографічний зародок». Про «автобіографічний елемент» він говорить в зв'язку з тим, що цей елемент вторгається в хроніку більше, ніж потрібно. А «автобіографічним зародком» вчений назвав замітки про власні літературні твори у середньовічних авторів, для яких в «культурно-історичному фонді» Середньовіччя не знайшлося цілком легітимного «права на біографію» (Ю. Лотман)⁴⁶, права на повноцінну інтелектуальну автобіографію. Часто — це не просто перелік власних писань, але підсумок прожитого життя, який свідчить про те, що автор не бажає залишитися анонімним, що його «індивідуальна свідомість» розвивається і шукає мову своєї репрезентації.

Чревата дуже цікавими розширеннями ремарка Біцилли про рідкісні середньовічні «екземплярні» звіту про власну літературну діяльність («дбайливості про своє літературне ім'я») як самостійний твір — така, наприклад, «Книжка про безглузді заняття якогось дурня» Райнера, ченця Лайденського монастиря св. Лаврентія, де історик спеціально звертає увагу на фразу «*idiota quidam*» в назві (якийсь ідіот)⁴⁷. А повертаючись до давньогрецького кореня (грець. ἰδιώτης) — окрема людина, приватна особа, — «ідіот» виступить як синонім індивіда.

У зв'язку з аналізом середньовічної автобіографії Біцилли ставить питання про базові «біографічні презумпції» культури, і його роздуми могли б істотно збагатити будь-яку серйозну сучасну розмову про онтологію біографії. Ці презумпції, які виокремлені ним з різноманітного корпусу середньовічних текстів, такі: «неприпустимо говорити про себе без нагальної

⁴⁵ Там само. С. 296.

⁴⁶ Лотман Ю. М. Биография – живое лицо // Новый мир. 1985. № 2. С. 228-236.

⁴⁷ Бицилли П. М. Салимбене, 2006. С.304.

потреби», публічно «ганити себе непристойно», «хвалити себе або засуджувати — все одно, що давати неправдиве показання: ніхто не суддя самому собі»⁴⁸. Виняток можливий лише в двох випадках: коли не можна промовчати про себе без небезпеки піддатися безчестю (Боецій) і коли приклад власного життя може стати настановою для інших (Августин). Ще одна презумпція висловлена вченим в незалежності від історичного контексту: для того, щоб говорити про себе, потрібно, щоб власна особистість вважалася предметом, гідним уваги і самостійного вивчення. І тоді кожна історична епоха пропонує свою власну шкалу самозначимості персони, де у Середньовіччя будуть майже мінімальні показники, у всякому разі, у зовнішньому плані виразності: «це умова, мабуть, була відсутня цілком або частково для багатьох середньовічних авторів, які залишили нам відомості про себе. Тому вони і не дали автобіографій в повному розумінні слова»⁴⁹.

В рамках обмеженої за обсягом публікації ми змогли торкнутися лише деяких тем і сюжетів, методологічних новацій «Салімбене», що стосуються феномена автобіографії, від яких можна протягнути смислові лінії до сучасного біографічного повороту. Ми зафіксуємо фінальні принципіві положення «недоречного відступу» про середньовічну автобіографію. «"Почуття особистості" (Selbstgefühl) цього періоду поки ще не виходить за межі готовності визнати свої заслуги і чесноти, віддати самому собі хвалу за правильно виконане житейське призначення. Його не можна ототожнювати з безумовним самоствердженням особистості епохи Відродження. Людина XIII ст. міряє себе загально визнаною мірою і ще не обзавелася власним аршином (весь курсив в цитаті курсив наш. – І. Г.)»⁵⁰. У цьому резюме міститься цілий букет термінів і метафор для автобіографічного і аутопоезійного лексикону.

Ми наостанок звернемося до статті болгарської дослідниці Г. Петкової, єдиної, наскільки нам відомо, тематизованої роботи, в якій перекидається місток від

⁴⁸ Там само. С. 301.

⁴⁹ Там само. С. 302.

⁵⁰ Там само. С. 341.

«Салімбене» до більш пізніх сюжетів і героїв — «Літературознавчий проект П. М. Біцилли: між Салімбене та Пушкіним (досвід реконструкції)⁵¹. Не акцентуючи спеціально уваги на феномені автобіографії, Г. Петкова підкреслює головну і для нас думку: в «Салімбене» Біцилли підходить «до ідеї індивідуальності, індивідуалізації будь-якого культурного феномена»⁵². На думку дослідниці, «поступово Біцилли "переносить" свій метод аналізу "особливостей форми" середньовічних текстів на художню літературу Нового часу, яка особливо зацікавила вченого в роки еміграції. Саме в літературознавчій практиці Біцилли відкладаються його медієвістські інтуїції».⁵³ На мій погляд, інтуїції індивідуалізації, що представлені в «Салімбене», відображаються в більш пізній творчості вченого-гуманітарія не тільки по відношенню до літературознавства, а й в його моделі теорії та методології історії, історичної психології і герменевтики. Г. Петкова висловлює і більш провокативну думку про «іохімітські субституції»: «Францисканський чернець Салімбене "обмінюється" на Пушкіна, до творчості якого Біцилли постійно звертається в еміграції, і цим жестом розрубує нерозв'язні вузли: роздуми про Пушкіна складають арматуру російської ідеї і "розгадати таємницю Пушкіна", означало б "дати собі звіт про сутність російської культури", за словами самого Біцилли»⁵⁴.

Навіщо нам знадобилося звертатися до «поворотних» прозрінь М. Гайдегера в роботі, присвяченій далекому від нього гуманітарію, та до того ж такого, хто пише таким прозорим, витонченим і легким стилем? Може тому, що в такому нібито

⁵¹ Петкова Г. Литературоведский проект на проф. П. М. Бицилли: между Салимбене и Пушкин / Литературоведческий проект П. М. Бицилли: между Салимбене и Пушкиным (Опыт реконструкции) // Бицилли, П. Салимбене и Пушкин. Съст., предговор и бележки Г. Петкова. Варна: Електронно издателство LiterNnet, 2004. URL: <https://liternet.bg/publish10/gpetkova/proekt.htm> (на болг.) https://liternet.bg/publish10/gpetkova/proekt_ru.htm (на русск.) (Дата обращения 30 мая 2021).

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

штучному поєднанні маємо можливість в зв'язку з Kehre німецького майстра, де «поворот» з'єднується з небезпекою-порятунком, почати роздуми про фігуру «недоречного відступу», ризикованого для «цехової науки» («цехового тупоумства», словами самого Біцилли)⁵⁵, який є зародком виходу на відкритий простір, де тільки і можливо «прозріння в те, що є».

⁵⁵ Біцилли П. М. Письмо Г. В. Флоровскому, 17 ноября.1922 г., Скопье // Галчева Т. Н., Голубович И. В. «Понемногу приспособляюсь к “независящим обстоятельствам”»: П.М. Бицилли и семья Флоровских в первые годы эмиграции. София, 2015. С. 172.

О. А. Довгополова

**МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ВИБІР ІСТОРИКА ТА
ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНІ УСТАНОВКИ
(ТЕОРЕТИЧНІ ПОШУКИ
П. М. БІЦИЛЛІ ТА Л. П. КАРСАВІНА)**

Трюїзмом філософсько-історичних досліджень другої половини ХХ ст. (з моменту оформлення нарративістської концепції Гейдена Вайта) стало твердження про те, що будь-яка історична розвідка за змістом є і філософсько-історичною. Конструктивістська природа історичного знання робить неможливим не тільки вимогу писати історію «як воно було», але і будь-яку спробу відмежуватися від серйозного філософського осмислення професійних зусиль історика. Об'єктивність наукового пошуку не суперечить наявності певної філософської установки, що задає спосіб відбору та інтерпретації історичного матеріалу. Після появи праць Артура Данто вже не годиться ставити історика за провинку його філософсько-історичну позицію як прояв суб'єктивізму. Проте, не будемо переказувати твердження класика аналітичної філософії історії, вони є достатньо відомими.

Предметом нашого інтересу в даному тексті стала можливість співвіднесення філософсько-історичної позиції дослідника з обраною ним методологічною моделлю. Методологія історичного дослідження базується на розумінні автором природи історичного знання. Запропонована читачеві дослідницька розвідка здійснена на матеріалах теоретичного спадку П. М. Біциллі та Л. П. Карсавіна. Звернення до даного матеріалу продиктоване, зокрема, тим, що з огляду на гостроту історичного моменту, який переживають теоретики, вони зосереджують свою увагу навіть не на загальному сюжеті (emplotment) історичного процесу, а на метафізичних підґрунтях історичного буття людини. Саме ця зосередженість на метафізиці історичного буття змушує ретельно розробляти дослідницький інструментарій, що відповідає природі досліджуваного предмету. Інструмент визначається не просто зручністю розгляду предмету з даного ракурсу, але баченням способу відношення дослідника як учасника історичного

процесу з трансцендентними основами даного способу саморозгортання світу.

Звернення до спадку П. М. Біцилли та Л. П. Карсавіна в даному контексті цікаве тим, що обидва теоретики лишили по собі серйозний слід в історії європейської історичної науки та одночасно можуть бути розглянуті у філософській перспективі. При цьому П. М. Біцилли традиційно розглядається в першу чергу як «чистий» історик, який сприймає філософію, як дещо, що має бути виведене за рамки історичного дослідження. Другий дуже часто сприймається в двох своїх іпостасях (історика та філософа) ізольовано, ніби Карсавін-історик та Карсавін-філософ – дві різні особи. Автору цих рядків вбачається, що аналіз співвідношення філософсько-історичної та методологічної позицій теоретиків може створити той додатковий ракурс бачення їх досліджень, який не можна споглядати з конкретно-дисциплінарної позиції.

Обидва теоретики формувалися в схожих методологічних установах, проводили дослідження в одному напрямку, навіть реалізували схожий екзистенціальний жест, включившись в еміграції в розробку засад національних історій в країнах, що прийняли їх (Болгарія та Литва). Наскільки вражає методологічна близькість двох теоретиків, настільки ж спантеличує абсолютне неприйняття ними філософсько-історичної позиції один одного. Здається продуктивним звернення до більш широкого горизонту бачення природи історичного знання, щоб віднайти підґрунтя цієї дивної теоретичної гри двох авторів.

Окремо слід обумовити рішення розглядати філософсько-історичні установки П. М. Біцилли, який в «Нарисах теорії історичної науки»¹ достатньо критично висловився проти філософії історії загалом та визнав її пережитком минулого. Нагадаю процитовану не одним біциллиєзнавцем фразу про те, що Кліо стала суворою та не припускає метафізичних роздумів в історичному дослідженні. Іронічна невблаганність погляду Біцилли на філософію історії,

¹ Біцилли П.М. Очерки теории исторической науки. Прага: Пламя, 1925.

здавалося, виключає можливість включення його висновків до загалу філософсько-історичної теорії. Проте дослідження спадку Біцилли в філософському контексті вже здійснювалися. Достатньо згадати роботи болгарського філософа Красимира Делчева². Простий погляд на перелік спецкурсів, що їх читав П. М. Біцилли в Софійському університеті, дає можливість впевнитися, що історик не був далеким від філософсько-історичної проблематики. Окрім того, він брав активну участь в засіданнях Філософського товариства, і не лише у якості слухача, але і як доповідач. П. М. Біцилли – автор, здатний поставити свого читача за командою «рівняйсь», коли здається, що питання недоречні. Імовірно, тільки це дотепер визначає невисокий рівень уваги до спадку П. М. Біцилли саме з погляду філософії історії.

Хочеться також і проговорити про значимість історичних робіт Л. П. Карсавіна, які для істориків філософії дещо губляться на фоні його відомих філософських розшуків. Автор цих рядків цілком впевнена, що поза контекстом професіоналізму Л. П. Карсавіна як історика ми нездатні на рівні оцінити його філософський потенціал.

Професійні настанови П. М. Біцилли та Л. П. Карсавіна склалися в контексті декількох потужних інтелектуальних течій кінця XIX – початку XX ст. Загальним теоретичним підґрунтям їх професіонального підходу в історії стали дослідження французької історичної Школи Хартій (*École des Chartes*), а також російська історична школа, заснована Іваном Гревсом. Л. П. Карсавін та О. А. Добіаш-Рождественская були безпосередніми учнями Гревса, на П. М. Біцилли Гревс також справив неймовірний вплив, дослідники були пов'язані процесами захисту дисертацій та взаємного рецензування.

П. М. Біцилли та Л. П. Карсавін створили особливий напрямок історичної антропології (дозволю собі це дещо анахронічне визначення, так як праці даних авторів вписуються в загальнотеоретичні рамки цього напрямку, хоча він і виник

² Делчев К. Мирогледът на Бицили // Петър Бицили. Малки творби. София: Университетско издателство «Св. Климент Орхидски», 2003. С. 33-35.

пізніше), заснований на впевненості в тому, що дух середньовіччя найкраще відкриває себе в тому образі світу, що його створює «середня людина» епохи. Виховані в руслі позитивістської історичної науки, історики використовують техніку позитивістської акрибії, що її випрацювали Школа Хартій, Ланглуа, Сеньобос та їх послідовники, для вивчення тих проблем, які позитивістській науці здавалися несуттєвими. Саме те, що колись відкидалося як недостовірне та нав'язне «забобонами», підпадає акрибічному аналізу П. М. Біцилли та Л. П. Карсавіна. Картини світу середньовічної людини, міфологізовані та символічні інтерпретації світу стають предметом ретельного аналізу, заснованого на позитивістських техніках. Варто додати, що І. М. Гревс на розшуки молодого покоління істориків дивився з подивом, сприймаючи запропоновані ними підходи щонайменше дивними.

Для вивчення методологічних позицій П. М. Біцилли та Л. П. Карсавіна необхідно не забувати про значимість для обох мислителів філософських побудов А. Бергсона, неокантіанського розуміння природи історичного знання, а також загальну направленість на з'ясування справжньої ролі людського зусилля в історії (всупереч популярним на той момент теоретичним напрямкам, що орієнтувалися на ствердження першості надособистісних структур – класів, націй тощо). Для обох мислителів актуальне подолання політичної та героїчної історії XIX ст., опозиція до марксистської аргументації, що розповсюджується під час їх життя, а також загальне несприйняття просвітницької ідеї Прогресу. Для обох істориків одним з центральних понять стає поняття індивідуальності.

Позитивістська акрибія, бергсоніанство, неокантіанство, опозиція Прогресу та будь-яким теоретичним побудовам, що зображають історію надособистісних структур – ось ті теоретичні установки, що поєднують П. М. Біцилли та Л. П. Карсавіна. Позитивізм присутній тут як техніка, а пошук об'єктів вивчення здійснюється за допомогою філософських установок. Обидва історики здійснили революційний прорив до феномену «середньої людини» середніх віків. Кожен описав його власним чином, але обидва пройшли достатньо схожий

дослідницький шлях. Обидва історики прийшли до висновку щодо значущості вивчення не лише «історичної правди», але і того способу інтерпретації світу, що формується в ту чи іншу епоху. Поза-раціональність та здатність до фантазувань сприймається ними не як прикре непорозуміння, яке необхідно виявити та виключити з дослідження як прояв необ'єктивності. Це фундаментальна характеристика людини – пояснювати світ нераціонально. А тому, зрозуміти віддалену від нас епоху ми зможемо лише прийнявши систему уявлень, що їх поділяє критична більшість її (епохи) представників. Саме в такій оптиці формується інтерес П. М. Біцилли та Л. П. Карсавіна до проблеми «середньої людини» епохи – один з найбільш цікавих вузлів в теоретизуванні обох істориків.

«Середня людина» епохи – це носій раціонально-ірраціональної системи уявлень, що формує його проєкт життя, заставляє чинити так чи інакше. Обидва історики виходять з розуміння того, що ідеї геніїв не сприймаються більшістю їх сучасників, свідомість звичайної людини епохи трансформує новації певним ірраціональним чином, відкриваючи світу далекі від «оригіналу» конструкти. Але П. М. Біцилли та Л. П. Карсавін підійшли до рішення проблеми «середньої людини» з принципово різних позицій.

Окресливши для себе принципово новий об'єкт дослідження, історик має відповісти на запитання – чи є можливим його об'єктивний аналіз? Саме ґрунтуючись на розумінні принципової відмінності картини світу людини іншої історичної епохи, П. М. Біцилли та Л. П. Карсавін роблять висновок про значимість дослідження цих картин світу. Але якщо вона принципово відмінна, як ми можемо бути певні, що наші висновки взагалі мають сенс і не є результатом нашої уяви? Це виводить теоретиків на найбільш значиме та філософськи навантажене запитання – питання про природу історичного знання. Як взагалі є можливим знання про минуле?

В пошуках відповіді на це запитання можна піти двома шляхами. Перший – покладається на впевненість в спільній та незмінній природі людини. Людина іншої епохи мислить інакше, але це не субстанціальні, а акцидентні відмінності. А тому, застосовуючи випрацювані техніки аналізу джерел,

відділяючи акциденції від субстанцій, ми можемо зрозуміти внутрішній світ іншої людини, навіть якщо нас відділяють декілька століть. Цим шляхом йде Л. П. Карсавін.

Другий шлях засновується на впевненості в тому, що історичні епохи відрізняються одна від іншої принципово. Всі спроби «відчути» і інтуїтивно пізнати (завдяки єдиній людській природі) внутрішній світ людини іншої епохи приречені на провал. Суть історичного знання – у фіксації неможливості передбачити хід історії, зосередженості на неочікуваних поворотах історії. Це свого роду феноменологічний шлях історичного пізнання. Цим шляхом йде П. М. Біцилли.

Бачення природи історичного знання невід’ємне від розуміння природи буття людини в історії. З’ясовуючи спосіб інтерпретації П. М. Біцилли та Л. П. Карсавіним питання про буття людини в історії, ми віднаходимо витoki відмінностей їх філософсько-історичної позиції і з’ясовуємо граничні основи їх методологічних поглядів.

Філософсько-історична позиція Л. П. Карсавіна відображена в таких працях, як «Філософія історії», видана в 1923 р. в Берліні³, і «Про час», що була написана незадовго до арешту автора і опублікована лише в 2002 р.⁴ Аналіз цього тексту під назвою «До метафізики всечасовості» можна бачити у виданні С. Хоружего⁵. Центральною ідеєю філософії історії для Л. П. Карсавіна стає ідея індивідуальності як опозиції телеологічної ідеї Прогресу. Для мислителя важливо показати, що сенс історії твориться не «наприкінці часів», а в кожному конкретний момент часу. До просвітницької схеми Прогресу на початку ХХ ст. висуваються претензії морального штибу – численні покоління людей у цій схемі виявляються всього лише «будівельним матеріалом» для майбутнього царства сенсу.

³ Карсавин Л. П. *Философия истории*. Москва: АСТ, 2007. 510 с.

⁴ Карсавин Л. П. *О времени* // Архив Л. П. Карсавина. Вып. I: Семейная корреспонденция. Неопубликованные труды, составление, предисловие / Комментарий П. И. Ивинского. Вильнюс: Vilniaus universiteto leidykla, 2002.

⁵ Хоружий С. С. *Карсавин и время* // Контексты Льва Карсавина. Вильнюс, 2004.

Карсавін заперечує телеологію, надаючи сенс кожній конкретній миті в історії. Рішення проблеми теоретик віднаходить в розробці моделі взаємовідношення Особистості та Абсолюту.

Індивідуальність опиняється в центрі уваги Карсавіна як в історичних, так і у філософських роботах. Коли ми шукаємо місце та роль індивідуальності в історичному процесі, обґрунтувати центральну роль індивідуальності доволі складно. Як уникнути визначення індивідуальності як чогось другорядного? Перед Абсолютом індивідуальність неминуче постає як тінь та відображення. Як довести, що індивід є не тільки знаряддям Абсолютного Духу, але самостійною творчою сутністю?

Створена Карсавіним модель перекликається з неоплатонічними побудовами. На показові аналогії між карсавінською філософією та неоплатонічними схемами історичного часу увагу автора цих рядків звернув А. А. Каменських⁶. Тут ми дозволимо собі визначити загальний напрямок думки філософа, який розкриває сенс його розуміння природи історичного знання. Карсавін зображає не стрілу часу, а коло з гранично великим радіусом. Кожна точка цього кола співвідноситься напряму з центром. Таким чином, через зв'язок з Абсолютом будь-який момент історії є сакральним. З сусідньою точкою дана точка співвідноситься також не безпосередньо, але через Абсолют. Причинно-наслідкові зв'язки в історії є проблематичними – характер взаємодії між різними моментами історії не залежать від того, наскільки далеко вони розташовані один від одного, адже зв'язок між ними проходить через центр, тобто відстань між будь-якими двома моментами в історії є однаковими (визнаючи складність концепції Л. П. Карсавіна, ми тут свідомо акцентуємо ті моменти, які дозволяють найбільш детально розглянути різницю в позиціях двох дослідників, спадок яких вивчається).

А. А. Каменських аналізує моменти перетину теорії

⁶ Каменских А. А. Топология темпральности в позднем платонизме: Ямвлих, Прокл, Дамаский // Эсхатос-II: философия истории в контексте идеи предела. Одесса, 2012. С. 41–56.

Л. П. Карсавіна з неоплатонічними побудовами⁷. Дозволю собі просто переказати основні моменти цих перетинів, необхідні для розкриття нашої теми – залежності методологічних установок історика від його філософсько-історичної позиції. Достатньо чіткі аналогії карсавінським схемам прослідковуються в текстах Ямвліха про співвідношення режимів темпоральності. Час рухається з минулого в майбутнє через точку теперішнього, як рухається мотузка через блок. В точці теперішнього поєднується ноуменальний та феноменальний час. У Прокла знаходимо метафору кола, що її використовує Л. П. Карсавін. Дамаський продовжує античну традицію опису часу як дискретного, не суцільного, але доповнює її вченням про часові кванти як елементарні, змістовно наповнені одиниці часової діяльності. Це принципово важливо для Л. П. Карсавіна – час не лише складається в єдину лінію, де кожен наступний момент є наслідком попереднього. Кожен момент існує і окремо від інших, і пов'язаний напряму з центром часового кола, в котрому знаходиться Абсолют.

Аналіз текстів Л. П. Карсавіна і неоплатоніків змушує А. А. Каменських виокремити особливу форму темпоральної топології, яка віднаходиться не лише в працях згаданих мислителів, але й, скажімо, ренесансних неоплатоніків. Увага Л. П. Карсавіна до спадку Джордано Бруно дозволяє припустити, що російський мислитель сприйняв цю традицію саме від Джордано Бруно або Ніколи Кузанського. Для нашої мети встановлення джерела думки Л. П. Карсавіна не є принциповим. Звернення до змісту неоплатонічних теорій часу зумовлене в нашому випадку бажанням зрозуміло проілюструвати особливості думки Л. П. Карсавіна.

Значимість та самоцінність кожної миті в історії пояснюється тут дискретністю часу, відсутністю причинно-наслідкової прямолінійності, а також втіленням в кожному моменті історії того сенсу, що надходить з Центру. Перекладаючи мовою методології історичного дослідження, ми отримуємо наступну відповідь на запитання щодо можливості дістатися внутрішнього світу людини іншої епохи: завдяки

⁷ Там само.

наявності зв'язку між кожним моментом історії та центром і зв'язку кожного моменту історії з іншим моментом через центр ми здатні зрозуміти внутрішній світ іншої людини – в кожному унікальному моменті історії світиться відображення єдиного сенсу. Аналізуючи теорію Л. П. Карсавіна в цілому, не тільки його історичні роботи, ми віднаходимо в екзистенціальному жесті мислителя готовність максимально відмовитися від себе заради вищого призначення, максимально ствердити унікальність свого існування завдяки очищенню шляху для світла цього єдиного сенсу.

Звернемося тепер до теоретичного спадку П. М. Біцилли з метою з'ясувати його філософсько-історичні установки. Основною працею, з якої ми можемо виокремити філософсько-історичну позицію історика, є «Нариси теорії історичної науки», видані у Празі в 1925 р.⁸ В 2012 р. робота була перевидана петербурзьким виданням Ахіота. Відштовхуючись від висновків цієї праці, ми маємо змогу виокремити філософсько-історичні висновки інших текстів П. М. Біцилли.

Відповідно до висновків П. М. Біцилли, історичне знання є результатом аналітичної активності теоретика, котра не має ніякого відношення до будь-якого з різновидів «емпатії», відчуття тощо. «Нариси теорії історичної науки» демонструють впевненість автора в фундаментальній відмінності минулого від теперішнього – умовою професійного історичного дослідження П. М. Біцилли вбачає очищення думки дослідника від уявлень про спільність людської природи та телеологічних установок в розумінні історії. «Нариси теорії історичної науки» просякнуті думкою про те, що історична свідомість зароджується у мить усвідомлення непереможної відмінності минулого, а історичне дослідження – в момент визнання неспроможності зробити висновок про поведінку людини минулого на основі самоаналізу. Історику знання про минуле дається у вигляді хаотичного нагромадження фактів, які він має впорядкувати під час дослідження. Характер дослідження визначає відбір джерел, а також вимагає професійного акрибічного підходу, що

⁸ Біцилли П.М. Очерки теории исторической науки. Прага: Пламя, 1925.

виключає суб'єктивізм і включення установок, які напряму не походять з джерел.

Для П. М. Біцилли будь-який варіант телеологічної аргументації є беззаперечною ознакою непрофесіоналізму. Тлумачення джерел на підґрунті уявлень про «певний» хід історії для П. М. Біцилли є абсолютно неприйнятним. Саме включення телеологічних схем до історичних творів і є для автора «Нарисів...» джерелом його зневажливої критики на адресу філософії історії. Історик відкидає не філософію історії в цілому, але «надлюдську» телеологічну теорію, як просвітницького, так і марксистського штибу. П. М. Біцилли певен того, що телеологічна філософія історії вичерпала свій потенціал.

Описувати історію, користуючись категорією законів (подібних до законів природи), неможливо. Історія – не регулярний процес, це трагедія. Жорстка казуальність історії ілюзорна. Все має свою причину, але неможливо довести, що саме цей наслідок породжено саме цією і тільки цією причиною. Розглядаючи причини народження Ренесансу, П. М. Біцилли звертає увагу на те, що в попередніх Ренесансу подіях немає нічого, що доводило б необхідність появи саме таких, а не якихось інших культурних форм. В появі нового в історії неминуче зберігається якась таємниця, що розкриває для нас творчий характер історичної діяльності та свободу акторів історичного процесу. Це стає очевидним, коли ми робимо предметом свого дослідження неочікувані повороти та появи принципового нового в історії. Впевненість в необхідності осягнути регулярності історичного процесу та закони історії закриває від історика можливість такого бачення – ця впевненість змушує його відкинути те, що вибивається за межі регулярності (а саме це і є найбільш значущим), і прислужливо надати матеріал для узагальнень.

Зафіксуємо момент перетину теоретичних позицій Л. П. Карсавіна та П. М. Біцилли. Обидва мислителі наполягають на необхідності відмовитися від прямолінійної причинно-наслідкової інтерпретації ходу історії, наполягають на унікальності кожного історичного моменту і неможливості зрозуміти сенс подій в минулому, виходячи із власної позиції в

історії, відмовляють в історичному професіоналізмі теоретикам, які використовують телеологічні уявлення в якості аргументів, скептично ставляться до ідеї Прогресу, фіксують увагу на «квантах» часу на протигагу уявленням про історичний час як «річку». Далі починаються відмінності в теоретичних позиціях, які обумовили гостру полеміку про природу історичного знання, зафіксовану, зокрема, на сторінках «Нарисів теорії історичної науки».

Якщо карсавінська теоретична позиція уявляється найбільш випукло у співставленні з неоплатонічними теоріями різних епох, то установки П. М. Біцилли є продуктивним окреслювати в контексті значимих напрямів філософії історії другої половини ХХ ст. і початку ХХІ ст. Конструктивістська природа історичного знання, описана в «Нарисах...», в ХХ ст. стає мейнстрімом в теорії історії. «Аналітична філософія історії» Артура Данто, яка надає аналіз історичного знання як продукту аналітичної активності теоретика, стає необхідною ланкою професійного інструментарію сучасного історика. Поява дослідницького напрямку, запущеного Рейнгардом Козеллеком, пов'язує історичну свідомість саме з усвідомленням непереборного бар'єру між теперішнім моментом і минулим. Філософія історії другої половини ХХ ст. багато в чому базується на метафорі минулого як «чужої країни». Один з неймовірно важливих текстів цієї традиції належить перу Девіда Лауенталя і так і називається «Минуле – чужа країна». Згадка провідних філософсько-історичних теорій ХХ ст. покликана не бажанням «осучаснити» П. М. Біцилли і вказати на його актуальність, але має більш чітко окреслити для сучасного читача напрям думки автора «Нарисів теорії історичної науки». Фіксація смислових перетинів висновків П. М. Біцилли з філософією історії ХХ ст. дає можливість означити очевидність філософсько-історичного змісту в працях історика.

Повернемося до філософсько-історичної суперечки між П. М. Біцилли та Л. П. Карсавіним, зафіксованої, нагадаємо, в додатках до «Нарисів теорії історичної науки». Додаток цей був написаний вже по завершенню підготовки основного тексту «Нарисів...», як реакція на «Філософію історії» Л. П. Карсавіна, що тільки но вийшла в світ. Незбіжність філософсько-

історичних позицій виявилось настільки значним та категоричним, що П. М. Біциллі вирішив доєднати вже до готового тексту додатковий нарис про філософію історії. Моментом граничної незгоди з Л. П. Карсавіним стала для П. М. Біциллі впевненість в трагічному характері історичного процесу. Обидва мислителі відстоюють цінність творчості та індивідуального моменту в історії. Проте П. М. Біциллі певен того, що циклічна модель Л. П. Карсавіна вбиває випадковість. Значущість кожної індивідуальної точки кола разом з тим задає цій точці це і ніяке інше місце. Ця точка не може бути нічим іншим, ніж те, чим вона вже є. Для П. М. Біциллі суть історичного пізнання – у віднаходженні ексцентричності. В описі Л. П. Карсавіна кожен індивідуальний та унікальний момент парадоксальним (і разом з тим природнім) чином опиняється жорстко вписаним в це і тільки це місце. Ось цей Гегель може з'явитися тільки в цей момент і створити тільки цю теорію, так як загальна організованість кола навколо Абсолюту не припускає ексцентричності. Для П. М. Біциллі ж сенс історії саме в ексцентричності. Так, ексцентричним є Христос. Він не вписаний в жоден з порядків, сенс події Христа як раз в неможливості описати її рівно-віддаленість від чогось іншого. Хотілося б з огляду на це нагадати теоретичні роздуми Дж. Агамбена – те, що П. М. Біциллі проговорює однією фразою, сучасному читачеві стає більш зрозумілим при зверненні до аналізу послань апостола Павла у Агамбена. Історія несиметрична і не детермінована ніякими законами, схожими на природні. І для неї не є можливим окреслити певну геометричну траєкторію, як би не тлумачився кожен її момент в його співвідношенні з Абсолютом.

Беручи до уваги близькість методологічних установок двох істориків, недивною є поява твердження П. М. Біциллі про те, що Карсавін-історик ненавидить позицію Карсавіна-філософа. З погляду П. М. Біциллі, Л. П. Карсавін елімінує найпродуктивнішу частину теорії А. Бергсона – вчення про творчу природу часу. Творчість містить в собі гадку про випадковість. Заперечуючи випадковість філософія історії виявляється мертвонародженою, вбиває історію.

Спроба досягнути історію через зв'язок з Абсолютом для

П. М. Біциллі – нездійсненне та пусте завдання. Ми не можемо трактувати події *sub specie aeternitatis*, Клію цього більше не дозволяє. Взаємовідносини з Абсолютом необхідно вивести зі сфери теоретичних напрацювань. Наша поведінка як історичних істот обумовлена комплексом причин, що лежать власне в сфері історичного буття, яка в свою чергу достатньо незалежна від сфери трансцендентного. Згідно думки П. М. Біциллі, для з'ясування природи історичного буття необхідно утриматися від пошуку взаємозв'язків з трансцендентним, дистилювати власне «цьогобічні» механізми розвитку людського суспільства.

Спосіб проникнення до внутрішнього світу людини іншої історичної епохи П. М. Біциллі розробляє, засновуючись на ідеї особливої творчої інтуїції. Це, за сенсом, феноменологічне дослідження, яке має на увазі ретельний аналіз конкретних індивідуальних проявів об'єкта, що вивчається, в їх співвіднесенні з такими ж індивідуальними проявами його сучасників. В процесі вивчення історичних джерел важливим є спосіб аргументації, пояснення, значуще віднайдення деталей, що вибиваються з «канону» (на цьому й засноване біциллієве дослідження хроніки Салімбене⁹ та оформлення теорії «середньої людини»). З'ясування подібних деталей дозволяє нам вийти за рамки наших наперед-розумінь та первісних припущень, звільнитися від влади гіпостазованих понять і зосередитися на індивідуальній творчій активності людини. Для П. М. Біциллі важливим є занурення саме у вивчення «середньої» людини, не генія, інколи менш освіченої та рафінованої, ніж її сучасники. Це дозволяє не сприймати правила гри як дійсність.

В чому ж суть цього особливого варіанту творчої інтуїції, що його описує П. М. Біциллі? Ретельний аналіз феноменологічного прояву активності людини іншої епохи створює умови для можливості «вставити себе» в ситуацію іншої людини. Думка П. М. Біциллі тут особливо близько підходить до опису тієї форми історичного пізнання, котра віднаходить своє остаточне вираження в теорії «піднесеного

⁹ Біциллі П.М. Салімбене: Очерки итальянской жизни XIII в. Одесса, 1916.

історичного досвіду» Ф. Р. Анкерсмита. Коли Анкерсміт посилається на описаний Й. Гейзінгою досвід «зазирання» в минуле, ніби через певний просвіт в хмарах, ми бачимо хід думок, практично аналогічний біциллієвому.

Творчість П. М. Біциллі та Л. П. Карсавіна виявляється гранично продуктивним матеріалом для аналізу проблеми залежності методології історичного дослідження від філософсько-історичних установок дослідника.

О. А. Ярош

АНАЛІЗ ТЕОРІЙ «ХАРИЗМИ» МАКСА ВЕБЕРА ТА ЕДВАРДА ШИЛЗА

Насамперед, хочу подякувати авторам ідеї і редакторам ювілейної збірки, зокрема, Вадиму Чепіженко. Я дуже радий взяти участь у цьому проєкті, оскільки зробив свої перші кроки у науковому житті під керівництвом Ірини Вікторівни Немченко, яка опікувалася моїми курсовими і дипломною роботою під час навчання на історичному факультеті Одеського університету у 1988–1993 рр. Мої дослідження у той час були зосереджені на історії ідей в західноєвропейському контексті, зокрема, феномені «Ренесансу XII століття», християнської духовності у Північній Європі у ранньомодерну добу, полеміці довкола світської влади Папи після Тридентського собору.

Для даної збірки хочу запропонувати статтю, присвячену формуванню і переосмисленню концепції «харизми», яка має велике значення для розвитку суспільно-політичної теорії.

Видатний німецький вчений Максиміліан Карл Еміль Вебер (1864–1920) уперше започаткував теоретичне осмислення харизми у соціології, філософії та інших соціогуманітарних дисциплінах. Саме йому ми завдячуємо відкриттям феномену харизми як особливого, «небуденного» типу панування, та її впливу на формування суспільно-політичних інституцій та економічних відносин у суспільстві. Не підлягає сумніву, що протягом майже століття, яке минуло після виходу у світ його фундаментальної праці «Господарство і суспільство» (*Wirtschaft und Gesellschaft*) (1922), важко уявити дослідження феномену харизми в різних контекстах, від релігійних громад та інституцій, до харизматичного лідерства у політиці і теорії управління, у яких б не згадувалися теоретичні постулати видатного німецького соціолога, як у позитивному так і негативному контекстах, адже останнім часом лунають заклики відмовитися від концепції харизми у соціальних науках. Зокрема, Дьйордь Лукач (1885–1971), з яким Вебер свого часу товаришував, в 60-ті роки минулого століття називав «харизму»

хибним концептом, частково абстрактним, частково містичним¹. Також Пітер Ворслі назвав «харизму» «тупим інструментом», що уповільнює розвиток соціологічної теорії², а Армандо Сальваторе наголошує на тому, що цей концепт, хоча і освячений часом, але хибно використаний у соціології, заслуговує на гідне поховання³. Тим не менш, ця концепція зберігає евристичну цінність у процесі дослідження соціальних і політичних феноменів, як у історичній перспективі, так і в сучасному світі.

Серед соціальних теоретиків, яких можна віднести до послідовників Вебера, виділяється постать американського соціолога Едварда Шилза (1911-1995), який у своїх працях поєднував теоретичні положення веберівської традиції і структурного функціоналізму. Дана робота присвячена аналізу основних аспектів веберівської теорії харизми та їх інтерпретації у соціології Шилза.

1. Витоки веберівського розуміння «харизми»

Серед мислителів, чії ідеї справили вплив на його власне розуміння харизми, Вебер згадує німецького теоретика права Рудольфа Зом (1841–1917), а саме його роботу «Історичні основи канонічного права» (*Kirchenrecht, die Geschichtlichen Grundlagen*) (1892), де Зом вживає ранньохристиянський термін *χάρισμα* «харизма», який означає «дар благодаті», у дослідженні генези і розвитку канонічного права.

Греко-християнський термін «харизма» тематично пов'язаний із старозаповітним терміном *חֵן* (хен), який означає благодать або прихильність⁴. Першим термін «харизма» вживає Філон Александрійський (25–50 р.), який писав, що всі речі у

¹ Joosse P. Max Weber's Disciples: Theorizing the Charismatic Aristocracy // *Sociological Theory*. 2017, № 35 (4), С. 335.

² Worsley P. The trumpet shall sound: A study of "cargo" cults in Melanesia. London, 1968.

³ Salvatore A. Notes on Locality, Connectedness, and Saintliness // Stauth, G., Schielke, S. (Eds.) *Dimensions of Locality*. Bielefeld, 2015, P. 94.

⁴ Smith D.N. Faith, Reason, and Charisma: Rudolf Sohm, Max Weber, and the Theology of Grace // *Sociological Inquiry*. 1998. № 68(1). P. 36.

світі і світ у цілому є даром Бога⁵. Суфікс «ма» тут означає результат дії, тобто дарування благодаті. В Посланнях Апостола Павла, де сам термін з'являється близько двадцяти разів, харизма пов'язується із Святим Духом і розуміється як дари Святого Духа, безпосередньої божественної інтервенції у світ, яка змінює усталений порядок.

Зом зазначав, що апостольська еклезіологія визначає церкву не як бюрократичну, але як харизматичну організацію⁶. З розвитком теології і вчення про церкву, еклезіології, харизма деперсоналізується і інституціоналізується, а місце харизматичних лідерів, як провідників дарів благодаті, займає церковна організація.

Вебер визнає, що Зом вперше використовує термін «харизма» для опису християнської ієрократії⁷, а далі пише, що він розглядає цей феномен у вузькому контексті формування релігійного авторитету у ранньохристиянській церкві, у той час, як ці феномени мають універсальний характер, хоча є найбільш виразними у релігійній площині⁸. Натомість американський дослідник Петер Гейлі стверджує, що саме Зом, а не Вебер перший вжив поняття «харизма» у соціологічному контексті: «Ідея, яку Вебер привласнив, узагальнив та перейменував в «харизматичну владу», був саме конструкт Зома “харизматична організація”»⁹.

Одне з головних питань, які Зом піднімає у вищезгаданій роботі, є наступне: яким чином була організована ранньохристиянська спільнота і як вона перетворилася на величезну бюрократичну організацію католицької церкви? Зом

⁵ Smith D.N. Faith, Reason, and Charisma... P. 36.

⁶ Lowrie W. The Church and Its Organization in Primitive and Catholic Times: An Interpretation of Rudolph Sohm's Kirchenrecht. Longmans, Green and Co, 1904. P. 147.

⁷ Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. Guenther Roth and Claus Wittich (Eds). University of California Press, 1978. P. 216.

⁸ Weber M. Economy and Society... P. 1112.

⁹ Haley P. Rudolph Sohm on Charisma // *The Journal of Religion*. 1980. № 60 (2), С. 185.

вважав, що саме розвиток канонічного права був одним з основних чинників, який призвів до бюрократизації християнських громад раннього періоду і перетворення їх на централізовану церкву¹⁰.

В цьому контексті Зом вводить поняття «харизматична спільнота». Він запозичує термін *χαρίσματα* (дари благодаті) з Першого послання Апостола Павла до Коринтян 12:14, де цей термін ототожнюється з *πνευματικοί* (духовними феноменами) і означає здатність до зцілення, проповідування, говоріння різними мовами, якими були обдаровані члени спільноти у Коринті¹¹. Харизматична спільнота очолюється вчителями-харизматами, які несуть Слово Боже¹². В основі організації християнської спільноти лежить харизма, згідно із Зомом, вона організована через розподіл духовних дарів (харизматів), які залучають окремих християн до сфери діяльності в Христі¹³.

По своїй формі харизматична спільнота є теократією, стверджує Гейлі: «немає нічого звільняючого у Царстві Божого Слова, що є харизматичною організацією. Центральне місце екзегези харизми Зома – це поняття завдання (*Aufgabe*) і виклику (*Beruf*). Дар благодаті закликає до діяльності; це вимога, місія, завдання або служба, покладена Богом. Дар – це виклик; це виклик ззовні, який не можна прийняти або відхилити. Таке покликання не звільняє, воно обмежує встановленням завдань»¹⁴.

Харизматичні лідери-вчителі передають і інтерпретують доктрину. Вони є сповідниками «істин», тобто нормативних ідей, які направляють «правильні» вчинки членів спільноти. Тобто, не нагорода чи кара, а «бачення істини» є регулюючою засадою морального порядку у ранньохристиянських громадах, а соціальна організація спільноти існує виключно для передачі вчення¹⁵. Як пише Зом, харизма спонукає визнання і

¹⁰ Ibidem. P. 192.

¹¹ Ibidem. P. 192.

¹² Ibidem. P. 193.

¹³ Lowrie W. The Church and Its Organization... P. 147.

¹⁴ Haley P. Rudolph Sohm on Charisma... P. 194.

¹⁵ Ibidem. P. 195.

добровільне підпорядкування, тому уся християнська спільнота керується силою харизми, як заклику, який походить від Бога¹⁶.

Гейлі зазначає, що Вебер узагальнив і розвинув ідеї Зома стосовно «харизми», такі як покликання, місія, здібності, індивідуальний характер харизми, роль харизми у формуванні спільнот та її опозиція щодо авторитету, заснованому на праві¹⁷. Якщо Зом розглядає харизму виключно у контексті навчання християнської доктрини, то Вебер трактує його у ширшому контексті, який включає в себе інші типи її носіїв: шамана, воїна, правителя. Також, на відміну від Зома, який розглядає харизму як консервативний чинник, Вебер пише про революціонізуючу силу харизми¹⁸.

Таким чином, Зом розуміє харизму у буквальному сенсі як надприродний чинник, дар Святого Духа, тобто, ключовим у харизматичному циклі є відношення лідера-харизмата і Святого Духа, як джерела харизми, а само поняття харизми есенціалізується. Харизма лідера і учителя є надприродною даністю для членів спільноти, яка викликає в них визнання і покору. Цей другий момент харизматичного циклу є підпорядкований першому, а харизматичний лідер є лідером виключно завдяки надприродному дару, який не залежить від визнання членів спільноти. Водночас, цей дар одночасно є місією, яка реалізується через спільноту, тому харизматична організація залежить від визнання цього дару. При цьому, це визнання є добровільним актом, який ґрунтується на любові до Бога і в остаточному рахунку є підпорядкуванням не особі харизмата, але божій волі, проявленій через нього. Сміт слушно зазначає, що для Зома це «благочестиве визнання» має пасивний характер, це рецепція харизми, а не її формування, а сама ідея соціального конструювання релігійного авторитету, що історично мало місце в процесі розвитку церковних інститутів, для нього є гріхом¹⁹.

¹⁶ Lowrie W. *The Church and Its Organization...* P. 148-149.

¹⁷ Haley P. *Rudolph Sohm on Charisma...* p. 195.

¹⁸ *Ibidem*. P. 196.

¹⁹ Smith D.N. *Faith, Reason, and Charisma...* P. 45.

2. Теорія харизми у працях Вебера

На систематизацію концепції харизми, яку Вебер представив у «Господарстві і суспільстві», значною мірою вплинули його попередні праці з соціології релігії, зокрема, «Господарча етика світових релігій» (*Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen*), яка містить вступ до серії праць, вперше опублікованих в протягом 1915–1919 р. у часописі «Архів соціальних наук і соціальної політики» (*Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*). Сам вступ був написаний двома роками раніше, у 1913 р.²⁰ Праці з соціології релігії Вебера публікувалися також у трьохтомному виданні «Збірник нарисів з соціології релігії» (*Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*), яке побачило світ у Тьубінгені у 1920–1923 р. вже після його смерті. Таким чином, цей текст є першою роботою, у якій Вебер звертається до аналізу природи і функцій харизми, у першу чергу у контексті релігії та релігійних інститутів.

У даній праці Вебер розглядає харизму в індивідуальному і колективному аспектах. Він пов'язує генезу індивідуальної харизми з аскетичними практиками, які пробуджують, або посилюють її. Це виводиться із переконання, що деякі практики, які ґрунтуються на стражданні та тілесній аскезі, є засобами осягання надприродних, магічних сил²¹. Те, що певні люди обдаровані надприродними якостями, недоступними для широкого загалу, такими як досягнення нірвани, екстазу, споглядальної єдності з Богом, робить їх винятковими від самого початку релігій²². Саме ці кваліфіковані і харизматично обдаровані індивіди – «релігійні віртуози», що в силу цього виділяються з загалу віруючих, формують еліту в

²⁰ Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий: Опыт сравнительной социологии религии. Конфуцианство и даосизм / Пер. с нем. и предисл. О. В. Кильдюшова. СПб., 2017. С. 6-7.

²¹ Вебер М. Хозяйственная этика имировых религий. Попытка сравнительного исследования в области социологии религии // *Избранное. Образ общества*. Пер. с нем. М., 1994.. С. 47, 50.

²² Вебер М. Хозяйственная этика имировых религий. Попытка сравнительного исследования... С. 61.

релігійних спільнотах різних релігій²³.

Говорячи про колективний вимір харизми, Вебер зазначає, що на відміну від звичайної релігійної громади, церква втілює у своїх інститутах благодать, якою наділяє своїх членів. Вебер пише, що церкви, з одного боку, монополізують «дари благодаті» і нормативні цінності, а з іншого роблять їх доступними для широкого загалу віруючих. Ці функції контролю і розподілу входять у протиріччя із автономією харизматично обдарованих особистостей. Одним з прикладів протистояння релігійних бюрократів і подвижників Вебер вважає протиріччя між релігійністю мусульманських вчених (улемів) та релігійністю дервішів²⁴.

Тим не менш, релігійна еліта зберігає значення для суспільного життя і економічної етики. Там, де релігія більше орієнтована на повсякденне життя суспільства, в центрі якого знаходиться економічна діяльність, позиція релігійних еліт сприяє раціоналізації повсякденності²⁵.

Натомість, там, де діяльність релігійних еліт більшою мірою має містичний та екстатичний характер, зв'язки між релігією і суспільством слабшають, а суспільно-економічне життя вважається менш значущим в стосунку до релігійного. У цьому зв'язку Вебер зазначає, що харизма «чистого містика» слугує лише йому, у той час, як харизма «справжнього мага» слугує іншим²⁶.

Наступний пасаж ілюструє винятковий статус харизматичного лідера в містичних та оргіастично-екстатичних традиціях, який межує з «ідолопоклонством»: «Споглядальна і екстатична релігійність була за самою своєю суттю ворожа сфері економіки. Адже містичне, оргіастичне, екстатичне переживання є специфічно небуденним, таким, що відводить від повсякденності і від будь-якої раціональної цілеспрямованої діяльності, і саме тому мислиться «священним». В силу цього і в орієнтованих таким чином релігіях життєву поведінку «мирян»

²³ Там само. С. 61.

²⁴ Там само. С. 62.

²⁵ Там само. С. 62.

²⁶ Там само. С. 63.

відділяла глибока прірва від життєвого укладу спільноти віртуозів. Панування стану релігійних віртуозів всередині громади легко переходило в магічну антрополатрію: віртуозу поклонялися як святому або у всякому разі прагнули здобути його благословення, використовувати його магічні сили як засіб успіху в мирських справах і гарантії релігійної благодаті»²⁷. Таким чином, харизматичний лідер виступає тут не тільки посередником у духовних справах, але й засобом харизматичної інтервенції у повсякденне життя, задля досягнення успіху у повсякденних справах.

Таким чином, Вебер виділяє два типи спасіння: потойбічне, орієнтоване на спасіння у прийдешньому світі і містичне єднання з Абсолютом, характерне для споглядально-екстатичної релігійності, в ціннісному вимірі якої повсякденна діяльність та її блага посідають найнижчий статус, і спасіння через «розчаклування» світу, переміщення шляху до спасіння зі споглядальної «втечі від світу», до його активного аскетичного «перетворення»²⁸.

Вебер наголошує на тому, що блага, які пропонуються більшістю релігій мають поцейбічний характер і зводяться до здоров'я, довгих років життя і багатства. Тільки духовна еліта, яку Вебер називає віртуозами, тобто обдарованими винятковими якостями, прагнуть надприродних і потойбічних благ²⁹. При цьому, ці «потойбічні» блага також мають «поцейбічні ефекти», а саме – емоційні переживання: «благо, дароване релігією, і далі залишалося для благочестивої людини перш за все психологічними переживаннями в теперішньому. Це означало, що воно знаходило вираз в першу чергу в стані, в почутті як такому, яке безпосередньо викликалося специфічно релігійним актом, методичною аскезою або спогляданням»³⁰.

В цій роботі Вебер представляє перше концептуальне визначення «харизми»: «Під «харизмою» в даному викладі розуміються небуденні якості людини (незалежно від того,

²⁷ Там само. С. 62-63.

²⁸ Там само. С. 63.

²⁹ Там само. С. 52.

³⁰ Там само. С. 53.

дійсні вони, уявні або приблизні). Під харизматичним авторитетом, власне, – панування (зовнішнього або внутрішнього характеру) над людьми, які підкоряються йому внаслідок віри в наявність цих якостей у певної особи. До подібного типу володарів харизми належать: чаклун, пророк, ватажок на полюванні, в походах за військовою здобиччю, вождь, так званий володар «цезарістського» типу, за певних обставин – глава партії. Легітимність їх влади заснована на вірі в незвичайне, в властивості, що перевершують звичайні, притаманні людям якості, на ранній стадії сприймаються як надприродні. Іншими словами, на вірі в магічну силу, в одкровення або в героя, джерелом авторитету якого служить «підтвердження» його харизматичних якостей чудесами, перемогами та іншими успіхами – благополуччям тих, хто йому підпорядковується; як тільки ця здатність не підтверджується і володар харизми виявляється позбавленим своєї магічної сили або свого бога, віра в нього і заснований на цій вірі авторитет зникають або коливаються. Панування здійснюється не на основі загальних традицій або раціональних норм, але відповідно до конкретного одкровення або натхнення, і в цьому сенсі воно «ірраціональне». Воно «революційне» в тому сенсі, що абсолютно не пов'язано з законами: «Написано – але я кажу вам ..»³¹. У цій концепції Вебер визначає індивідуальну «харизму» як «посідання» небуденних якостей індивідуумом, незалежно від того, дійсне, воно чи уявне. Харизма стає джерелом авторитету, коли ці якості визнаються його послідовниками, а індивідуум стає лідером. Це визнання потребує підтвердження фактами, які трактуються як прояви цих надприродних якостей лідера, відсутність підтвердження може призвести до відмови у визнанні з боку послідовників. Отже, ця перша веберівська концептуалізація містить свого роду есенціалістське визначення харизми, як посідання певних надприродних якостей незалежно від визнання послідовників, розділяючи харизму у собі і харизму, як джерело авторитету, яке залежить від визнання. Іншим важливим елементом є ідея революційності харизми, яка входить у протиріччя із

³¹ Там само. С. 68.

авторитетом, освяченим традицією: «“Нове” право може принести в сферу встановленого традицією лише володар харизми»³².

Також у цьому тексті з'являються ідеї, які Вебер пізніше оформив у вигляді концепції «рутинізації харизми», процесу, який він характеризує тут як перехід під владу «повсякденності», яка виникає у процесі передачі харизматичного панування, яке відбувається не на основі визнання індивідуальних харизматичних якостей спадкоємця, але завдяки зовнішнім чинникам: таїнствам та ритуалам, успадкованій харизмі, традиції³³.

Постулати веберівської теорії харизми також з'являються у роботі «Теорія ступенів та напрямів релігійного неприйняття світу» (*Theorie der Stufen und Richtungen religioflser Weltablehnung*), яка уперше побачила світ у 1915 р. в «Архіві», а потім разом із іншими роботами була перевидана у «Збірнику» на початку 20-х р. минулого століття.

Вебер пише, що аскеза і містицизм беруть початок у магічних уявленнях, які пробуджували харизматичні властивості, або попереджували злі чари. Це означало опановування світу за допомогою магічних сил. Першим типом харизматичного лідера виступає чаклун, пізніше приходять пророк, спаситель, які стверджують свою місію через володіння магічною харизмою³⁴. Місія спасіння набуває сталості, інституціоналізується через створення релігійної спільноти, діяльність якої регламентує «харизматично кваліфікований наступник»³⁵. Харизма лідера сприяє встановленню морального порядку релігійної спільноти як нового типу соціальної спільноти, з чітко визначеними межами внутрішнє/зовнішнє і відповідними правилами, які регулюють соціальні стосунки у цих площинах³⁶. Стосунки всередині спільноти є заснованими

³² Там само. С. 69.

³³ Там само. С. 69.

³⁴ Вебер М. Теория ступеней и направлений религиозного неприятия мира // *Избранное. Образ общества*. Пер. с нем. М., 1994. С. 10.

³⁵ Там само. С. 11.

³⁶ Там само. С. 12.

на засадах колективної солідарності, взаємодопомоги, які, у свою чергу, були обумовлені ідеями колективного спасіння через спільноту: «конститутивною засадою взаємовідносин віруючих було в пророцтвах спасіння спільне для всіх його послідовників зовнішнє або внутрішнє страждання, що дійсно чи постійно загрожує їм. Чим раціональнішою і етично сублімованішою сприймалася ідея порятунку, тим більшу внутрішню і зовнішню дієвість знаходили ці заповіді, що виростили з етики сусідських зв'язків»³⁷.

3. Систематизація теорії харизми у роботі Вебера «Господарство і суспільство»

Як відомо, фундаментальна праця Вебера «Господарство і суспільство» є незавершеною і являє собою редакторську компіляцію текстів, над якими видатний німецький соціолог працював у різні періоди свого життя і які мали бути включені до цієї праці. Сам Вебер встиг підготувати до публікації перші 180 сторінок тексту³⁸. Першим редактором-упорядником «Господарства» була вдова Макса Вебера Маріанна Вебер.

Окремі частини «Господарства і суспільства» не є впорядкованими у хронологічному порядку, загальнотеоретичні розділи, написані у 1918–1920 роках розміщені у першій частині праці, натомість ті, де розглядаються суспільні інститути і відносини, написані до 1914 р., містяться у наступних розділах. Саме перша, теоретична частина, була підготовлена до видання самим Вебером³⁹. Як зазначила Маріанна Вебер у передмові до першого видання: «Якщо у першій, абстрактній частині історичний матеріал, який залучається і там, служить в основному для ілюстрації понять, то тепер, навпаки, ідіотипові поняття ставляться на службу розуміючого осягнення зв'язків всесвітньо-історичних фактів, інститутів і тенденцій розвитку»⁴⁰. Ми, натомість, розглядаючи концепцію харизми у

³⁷ Там само. С. 13.

³⁸ Вебер М. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии в 4 т. / Пер. с нем., сост., общ. ред. и предисл. Л. Г. Ионина. Т.1. М., 2016. С. 13.

³⁹ Там само. С. 21-22.

⁴⁰ Там само. С. 35.

даній статті, слідуватимемо хронологічному порядку написання текстів, розглядаючи, розділи з першої частини, присвячені харизмі, як концептуальне узагальнення веберівської теорії.

В розділі, відомому як «Соціологія релігії» (*Religionssoziologie*), який тематично і хронологічно примикає до інших веберівських робіт, присвячених соціології релігії, досліджуються питання походження і розвитку релігії та її інститутів у зв'язку із іншими аспектами суспільного та економічного життя в історичній перспективі.

Розглядаючи проблему походження релігії, Вебер розглядає магію як її первинну форму, спрямовану на задоволення повсякденних потреб людини, він відзначає, що «релігійні і магичні дії або мислення не виходять зі сфери повсякденної цілеспрямованої поведінки, тим більше що і цілі їх переважно економічні»⁴¹. Від самого початку магичні дії та їх виконавці вважалися такими, що виходять за межі буденного, тобто порушують звичайний порядок речей.

В даному контексті Вебер визначає харизму наступним чином: «Саме ці, не завжди, але переважно такі, що виходять за межі повсякденності, сили, стали називатися “мана”, “оренда”, а у іранців – “мага” (звідси “магічний”); ми ж будемо визначати їх терміном “харизма”»⁴². Тут Вебер визначає «харизму» як певну надзвичайну властивість, дар, вона може бути «пробуджена» або підсилена завдяки спеціальним аскетичним практикам. Або харизма може бути природним даром, від початку властивим об'єкту або особі, здобути який неможливо ніякими зусиллями (І тільки в цьому випадку вона в повному розумінні заслуговує свого найменування), або вона може бути штучно передана об'єкту або особі будь-якими, розуміється, не звичайними, не повсякденними засобами. Однак і в останньому випадку передбачається, що розвинути харизматичні здібності можна лише там, де вони вже існують, але залишаються прихованими, поки їх не «пробуджують», наприклад, аскезою»⁴³. Одним з

⁴¹ Вебер М. Социология религии. (Типы религиозных обществ) // *Избранное. Образ общества*. Пер. с нем. М., 1994. С. 78.

⁴² Там само. С. 79.

⁴³ Там само. С. 79.

проявів індивідуальної харизми є схильність до містики⁴⁴.

Тут можна виділити три важливі для розуміння веберівської теорії харизми положення: по-перше, харизма – це певна надзвичайна властивість; по-друге, у своїй чистій формі як «ідеальний тип» вона не залежить від зовнішніх чинників; по-третє, вона може бути передана іншому, пробуджена або підсилена лише тоді, коли вона вже наявна у латентній формі. Очевидно, що це розуміння також тяжіє до есенціалізації «харизми», як і в інших ранніх веберівських працях із соціології харизми, що значною мірою контрастує із пізнішими «соціоконструктивістськими» інтерпретаціями.

Харизма як надзвичайна властивість релігійних віртуозів має постійний характер і проявляється, зокрема, в екстазі, який є її свідченням і підтвердженням⁴⁵. Іншими проявами харизми є чудеса і одкровення⁴⁶. Говорячи про два типи харизматичних «віртуозів», Вебер зазначає, що у чаклунів «пробудження» харизми досягається завдяки «новому народженню» через оволодіння екстатичними практиками⁴⁷, натомість харизма пророка підпорядкована місії проголошення доктрини чи релігії⁴⁸. При цьому, як чаклун та к пророк потребують надприродного підтвердження свого статусу чи місії. Отже, Вебер фактично ототожнює харизматичне з магічним, тобто таким, що змінює звичайний порядок речей: «Крім того, без харизматичного – а це зазвичай означає магічного – засвідчення пророк може завоювати авторитет лише за виняткових обставин. У всякому разі, провісники нових навчань майже завжди його потребують. Ні на мить не можна забувати, що Ісус засновував свою легітимацію і свої зазіхання на те, що він, і тільки він, знає Отця, що тільки віра в нього є шлях до Бога, тобто цілком на магічній харизмі, яку він відчував у собі. Це відчуття власної сили, без сумніву, набагато більше, ніж що-

⁴⁴ Там само. С. 190.

⁴⁵ Там само. С. 84.

⁴⁶ Там само. С. 102.

⁴⁷ Там само. С. 103, 188.

⁴⁸ Там само. С. 114.

небудь інше, змусило його вступити на шлях пророцтва»⁴⁹.

Вебер вважає, що створення спільноти є своєрідним результатом рутинізації харизми. Коло найближчих сподвижників харизматичного лідера, до якого входять його помічники, які також володіють харизмою до певної міри, розширяється за рахунок прихильників, які входять з ними у різного роду відносини, зокрема, економічні, тобто підтримують пророка, надають йому притулок, гроші, допомогу, сподіваючись здобути порятунок завдяки його місії⁵⁰.

Оскільки різні люди є різною мірою «релігійно обдарованими», внутрішня ієрархія у спільнотах часто відображає це і харизматичні віртуози становлять еліту, або особливий, упривілейований «стан»⁵¹. Ця віртуозність також вимагає харизматичного підтвердження⁵². При цьому, важливим елементом формування релігійно унормованого морального порядку у спільноті і суспільстві загалом є «турбота про душу», або «духовна опіка» з боку релігійних віртуозів⁵³.

У цьому тексті Вебер проводить різницю між індивідуальною харизмою, яка в деяких релігійних традиціях вважається необхідною, для того щоб розподіляти благодать серед членів спільноти, та харизмою інституції, яка вважається наділеною нею через те, що була заснована Богом або харизматичним лідером⁵⁴. У цьому випадку сама спільнота або церква стає каналом благодаті-харизми, і вона стає доступною усім її членам, а не тільки віртуозам⁵⁵. Інституційна харизма вимагає підпорядкування авторитету інституції або особи як необхідної умови спасіння⁵⁶. При цьому, слід зазначити, що, говорячи про інституалізацію харизми, насамперед, у релігіях пророцтва та спасіння, Вебер знаходиться під впливом

⁴⁹ Там само. С. 115.

⁵⁰ Там само. С. 125.

⁵¹ Там само. С. 196.

⁵² Там само. С. 197.

⁵³ Там само. С. 136.

⁵⁴ Там само. С. 211.

⁵⁵ Там само. С. 212.

⁵⁶ Там само. С. 213.

християнської еклезіології, тому, при аналізі інших традицій з цієї перспективи, виникають суттєві відмінності.

Вебер вдається до теоретичної систематизації теорії харизми вже у текстах, написаних до 1914 р., які зазвичай входять у різних виданнях «Господарства і суспільства» до тематичного розділу «Соціологія панування».

В цьому розділі Вебер стверджує, що харизма слугує задоволенню потреб, які виходять за межі повсякденної економічної рутини⁵⁷. В ранній період шамани, герої, чаклуни були наділені авторитетом в силу того, що вони мали надприродний дар від Бога або мали надприродну місію⁵⁸.

Вебер проводить тезу, що харизма у сенсі авторитету і влади, є самовизначальною, тобто сама регулює соціальні відносини, а харизматичний лідер є носієм місії і вимагає від інших слідувати за ним і підкорятися йому в силу цієї місії⁵⁹. Якщо ті, до кого він вважає себе посланим, не сприймають його у цій якості, потенційний лідер зазнає невдачі. При цьому, наголошує Вебер, цей харизматичний статус не походить з волі послідовників, на кшталт виборів, його визнання з боку послідовників є їхнім обов'язком⁶⁰. Тут слід зазначити, що це видиме протиріччя між визнанням як необхідністю і невизнанням як можливістю, вирішуються таким чином, що не йдеться про необхідність визнання як таку, на кшталт Альтюсерівської теорії інтерпеляції, яка не залишає суб'єктові вибору, а про визнання з необхідністю харизматичного авторитету, як такого, який є виключеним із звичайного порядку речей і є самовизначальним. Як пише Вебер, місія і сила носія визначаються зсередини, а не зовнішнім порядком⁶¹. Водночас, він зазначає, що харизма постає з колективного піднесення, викликаного надзвичайними подіями, екстраординарних психічних і релігійних переживань⁶². Отже, Вебер підкреслює

⁵⁷ Weber M. *Economy and Society*.... P. 1111.

⁵⁸ Ibidem. P. 1112.

⁵⁹ Ibidem. P. 1112.

⁶⁰ Ibidem. P. 1113.

⁶¹ Ibidem. P. 1113.

⁶² Ibidem. P. 1121.

тут значення емоційної складової у конструюванні харизми.

Вебер ще раз наголошує на нестабільності авторитету, який ґрунтується на індивідуальній харизмі. При цьому, він твердить, що харизма має ексклюзивний характер, вона не допускає іншого способу легітимності, ніж та, що зумовлена персональною силою, яка доводиться знову і знову⁶³. Тобто, лідер, статус якого зумовлений індивідуальною харизмою, не може забезпечити собі легітимність у інший спосіб, у разі її втрати. Він має творити чудеса, щоб підтвердити свій статус, якщо він пророк, він має робити героїчні вчинки, якщо він воїн, стверджує Вебер⁶⁴. Також лідер має дбати про добробут своїх послідовників, який сам є доказом його харизматичної місії. Вебер протиставляє харизму «божественному праву королів», політико-теологічній доктрині, згідно з якою, королівська влада дарована Богом і король несе відповідальність лише перед ним. Натомість, харизматичний лідер є певною мірою відповідальний перед послідовниками і підвладними і має постійно доводити свій статус. Якщо він втратить свій статус і підтримку, то стає лише приватною особою, а якщо він, все ж таки, претендує на владу чи лідерство, то перетворюється на узурпатора⁶⁵. Чиста харизма не передбачає жодних усталених, кодифікованих засад, які згодом перетворюються на право. Деперсоналізація харизми має місце тоді, коли з'являються регулярні процедури як «формально визначають волю Бога»⁶⁶.

Вебер визначає структуру організації, очолюваної харизматичним лідером, наступним чином. Вона не є аморфною, її апарат, соціальні і економічні зв'язки підпорядковані місії лідера. Харизматична аристократія, наближена і лояльна до лідера, відповідно до особистої харизматичної обдарованості, складає її апарат⁶⁷.

В цьому тексті Вебер також розглядає проблему рутинізації харизми. «Чиста» харизма є протилежною

⁶³ Ibidem. P. 1114.

⁶⁴ Ibidem. P. 1114.

⁶⁵ Ibidem. P. 1115.

⁶⁶ Ibidem. P. 1116.

⁶⁷ Ibidem. P. 1119.

усталеному порядку і нормам, вона не потребує нічого більше, ніж віри лідера у свою місію і віри його послідовників. Водночас, при зіткненні із повсякденністю в її соціальних і економічних проявах харизматичне панування втрачає «чистоту», як пише Вебер, а харизматична «хвиля» «тече назад через канали повсякденної рутини»⁶⁸. У цьому випадку воно або заміщається інституційним пануванням, або співіснує з ним у видозміненій формі, перетворюючись на елемент історичної структури⁶⁹. Причиною рутинізації і подальшої інституалізації харизми, на думку Вебера, є бажання лідера, його учнів і послідовників перетворити нестійку і мінливу харизму в елемент повсякденного життя. Отже, Вебер відзначає важливість суб'єктивних чинників у процесі рутинізації харизми. У процесі рутинізації харизма втрачає персональний характер і емоційну складову і стає елементом традиції, легітимізуючи домагання на владу⁷⁰. Важливим чинником рутинізації і інституалізації харизми є правонаступництво, коли для забезпечення сталості організації чи спільноти, необхідно забезпечити тяглість авторитету. Харизматичне правонаступництво має місце тоді, коли повноваження переходять до харизматично обдарованого лідера, в іншому разі, цей процес перетворює харизму на нормативний лад і традицію. У цьому випадку, це означає «крок від автономного лідерства, заснованого на силі особистої харизми, до легітимності, що походить від авторитету “джерела”»⁷¹. При цьому, харизматичне правонаступництво обов'язкового потребує схвалення для того, щоб бути ефективним.

Деперсоналізація харизми пов'язана із тим, що вона не приписується виключно якомусь конкретному лідеру. Замість унікального надприродного дару, вона трансформується у якість, яка може досягатися через практики чи ритуали, передаватися іншим, наприклад, через кровноспоріднені зв'язки,

⁶⁸ Ibidem. P. 1121.

⁶⁹ Ibidem. P. 1121.

⁷⁰ Ibidem. P. 1122.

⁷¹ Ibidem. P. 1124.

за принципом первородства⁷², приписується окремому статусу чи інституції, незалежно від особистих якостей⁷³, як у випадку священства чи церкви: «оскільки постійні структури та традиції замінюють віру в одкровення і героїзм харизматичних особистостей, харизма стає частиною встановленої соціальної структури»⁷⁴. У процесі рутинізації і деперсоналізації харизми зменшується значення індивідуальних вчинків як підтвердження її посідання⁷⁵. Вебер підкреслює що у цьому випадку ми можемо говорити про харизму, оскільки вона залишається унікальною якістю, недоступною для широкого загалу, і тому вона продовжує виконувати свою соціальну функцію⁷⁶.

«Харизматичне виховання» також є важливим елементом концепції деперсоналізації харизми, коли харизма розуміється як якість, яку можна здобути. Для забезпечення тяглості харизми в рамках спільноти чи інституту, потрібне харизматичне виховання потенційних спадкоємців харизми, яке розуміється як актуалізація латентних здібностей, зазвичай через аскетичні і духовні практики: «справжньою метою харизматичного виховання є регенерація, отже, розвиток харизматичної якості, а також тестування, підтвердження та відбір кваліфікованої особи»⁷⁷.

При цьому, Вебер розділяє харизматичні якості, які мають специфічно особистісний характер, які не передаються шляхом виховання і навчання і такі, які можуть передаватися за допомогою «традиційного навчання у закритих союзах», або успадковуватися⁷⁸.

Вебер зазначає, що харизма деперсоналізується через освячення родоводу. У цьому випадку харизма не успадковується індивідуально нащадками, вони вважаються носіями харизми через приналежність до благословенного

⁷² Ibidem. P. 1137.

⁷³ Ibidem. P. 1139.

⁷⁴ Ibidem. P. 1139.

⁷⁵ Ibidem. P. 1149.

⁷⁶ Ibidem. P. 1135.

⁷⁷ Ibidem. P. 1143.

⁷⁸ Вебер М. Хозяйство и общество... С. 189.

роду⁷⁹. В умовах спадкової харизми, коли самого акту передачі недостатньо для її визнання, виникає потреба у її підтвердженні через надзвичайні учинки, або визнання з боку «експертів», тобто ієрократії⁸⁰.

Важливою тезою Вебера є те, що, хоча харизма історично відходить на другий план з розвитком сталих інституцій, цей процес не можна вважати лінійним, а різні форми панування співіснують у різних комбінаціях⁸¹. Ця думка свідчить про те, що Вебер не вважав харизму суто архаїчною формою панування, яка зникає у процесі раціоналізації суспільного життя, «розчакловування всесвіту».

Найбільш відомою є систематизація теорії харизми, представлена Вебером у частині, присвяченій типам панування. І хоча у різних виданнях він передує іншим розділам, які було розглянуто вище, хронологічно, тексти, які лягли в його основу, були написані у 1918–1920 р.

Панування, яке ґрунтується на харизматичній основі, Вебер розглядає як один з «чистих» типів легітимного панування, разом із тими, що ґрунтуються на раціональній (легальне панування) і традиційній (традиційне панування) основах⁸². Харизматичне панування, за Вебером, «це підпорядкування вождю, котрий володіє харизмою, як такому в силу віри в проголошене ним одкровення, в його геройство або досконалість і в межах дії цієї віри»⁸³.

В цьому місці Вебер формулює своє найбільш відоме визначення «харизми»: «Харизма – це певна якість індивіда, в силу якої він вважається обдарованим надприродними, надлюдськими або, принаймні, особливо винятковими, нікому більше не доступними силами і здібностями або вважається посланцем богів, досконалістю і тому вождем. Спочатку – у пророків, лікарів, мудрих суддів, славетних мисливців і військових героїв – воно сприймалося як магічно обумовлене.

⁷⁹ Weber M. *Economy and Society*... P. 1136.

⁸⁰ Ibidem. P. 1147.

⁸¹ Ibidem. P. 1133.

⁸² Вебер М. *Хозяйство и общество*... С. 255.

⁸³ Там само. С. 255.

Наскільки об'єктивно правильно воно оцінюється з етичної, естетичної чи іншої точки зору, з точки зору поняття абсолютно не важливо; мова лише про те, як воно фактично оцінюється підданими, послідовниками, учнями харизматичної особистості»⁸⁴.

Загалом, у цьому розділі повторюються багато ранніх положень теорії Вебера, які стосуються харизми, водночас, тут можна говорити про систематизацію і формулювання концепції «харизми». Зокрема, Вебер говорить про те, що у чистому вигляді харизматичне панування ґрунтується на «вільному визнанні підданих»⁸⁵, водночас, у випадку «правдивої харизми», зокрема, у пророка, релігійного лідера, визнання не є основою легітимності, а обов'язком «тих, хто в силу своєї обраності і отриманого знамення покликаний до служіння»⁸⁶. Визнання психологічно є особистою вірою і відданістю, породженою натхненням або відчаєм і надією⁸⁷.

Отже, передумовою харизматичного панування як соціальної функції є визнання, яке усвідомлюється як добровільний акт, або як обов'язок, через покликання до харизматичної дії (служіння), і яке являє собою афективний механізм. Іншою його передумовою виступає підтвердження, яке, враховуючи небуденний характер самої харизми, має виражатися у чомусь екстраординарному, зокрема, у «чудотворстві»: «Якщо підтвердження довгий час відсутнє, значить, володар харизми покинутий своїм богом, втратив магічну або геройську силу; якщо йому зраджує успіх або перш за все його керівництво не приносить благоденства підданам, його харизматичний авторитет може зникнути. Це і є справжній харизматичний сенс «милості Божої»⁸⁸.

Надзвичайно важливою є веберівська концепція «рутинізації харизми», яку він детально розглядає у цьому розділі. Що є причиною рутинізації?

⁸⁴ Там само. С. 279.

⁸⁵ Там само. С. 280.

⁸⁶ Там само. С. 280.

⁸⁷ Там само. С. 280.

⁸⁸ Там само. С. 280.

Вебер вбачає її у тому, що чисте харизматичне панування «являє собою суто особистісне, засноване на харизмі особистих якостей і її підтвердженні соціальне відношення»⁸⁹, якщо воно стає стабільним і на його основі формується соціальна спільнота або політичний інститут, харизматичне панування «традиціоналізується або раціоналізується»⁹⁰. Також харизма є чужою будь-якому господарюванню⁹¹, без якого неможливе стає існування спільноти.

Отже, рутинізована харизма стає основою повсякденних соціальних і політичних відносин у спільноті, забезпечуючи її колективу ідентичність і сталість або самостійно, або, частіше, у комбінації з іншими типами панування. Також харизма може повністю зникнути, та бути заміщеною традиційним або бюрократичним способом панування.

4. Де-централізація харизми в теорії Едварда Шилза

Американський соціолог Едвард Шилз представив одну з перших і найбільш впливових інтерпретацій теорії харизми після Вебера⁹². Крім власних соціологічних розвідок і розбудови теорій, Шилз глибоко вивчав твори Вебера та перекладав їх англійською.

Концепція харизми з'являється в його ранніх працях, зокрема, у статті «Концентрація та розподіл харизми: їх вплив на економічну політику у слаборозвинених країнах» (1958). Шилз критикує Вебера за те, що останній ізолює харизматичний тип панування від традиційного та раціонально-легального типів. На його думку, ці типи також містять у собі харизматичні елементи, і різниця між цими трьома типами полягає у їх інтенсивності⁹³.

В аграрних країнах с традиційними суспільствами,

⁸⁹ Там само. С. 283.

⁹⁰ Там само. С. 283.

⁹¹ Там само. С. 282.

⁹² Miyahara K. Charisma: From Weber to Contemporary Sociology // *Sociological Inquiry*. 1983. № 53 (4), P. 376.

⁹³ Shils E. The Concentration and Dispersion of Charisma: Their Bearing on Economic Policy in Underdeveloped Countries // *World Politics*. 1958. № 11 (1). P. 3.

життя пронизане проявами харизми: «Багато подій повсякденного життя в традиційних суспільствах мають харизматичне значення, яке стало ослабленим у сучасних «світських суспільствах»⁹⁴. Тут харизма виступає у двох формах: як концентрована у правлячих елітах⁹⁵, так і розподілена серед верхівки родоплемінних груп, священників і жерців⁹⁶. Представники політичних еліт, навіть дистанціюючись від традиційних соціальних зав'язків і пов'язаних з ним форм харизматичного авторитету, тим не менш, зберігають «харизматичну чутливість», як реакцію на харизматичні речі⁹⁷. Шилз пише, що: «Вони викликають харизматичну чутливість інших і роблять це здебільшого тому, що пульсують у відповідь на символи, в яких харизма прихована. Вони є харизматичними, бо пов'язані з «речами», яким вони (та інші) приписують харизматичне значення»⁹⁸. Водночас, модернізаційні процеси у цих суспільствах призводять до того, що нація перетворюється на харизматичний об'єкт і сама стає джерелом харизми для політичних еліт. Правителі країни є найбільш харизматичними індивідами через те, що вони знаходяться ближче за всіх до цього джерела⁹⁹.

Систематичний виклад розуміння харизми Шилзом представлено у статті «Харизма, порядок і статус» (1965). Він відзначає, що Вебер звертає увагу на феномен харизми, який існує лише у концентрованому вигляді та певних відокремлених об'єктах, нехтуючи можливістю її розсіяного та ослабленого існування і можливістю того, що можливість що харизма може стати невід'ємним елементом у процесі світської інституціоналізації¹⁰⁰. Сам він трактує цю «екстраординарність» або концентровану харизму як таку, що зумовлена зв'язком із

⁹⁴ Ibidem. P. 3.

⁹⁵ Ibidem. P. 2.

⁹⁶ Ibidem. P. 3.

⁹⁷ Ibidem. P. 3-4.

⁹⁸ Ibidem. P. 4.

⁹⁹ Ibidem. P. 4.

¹⁰⁰ Shils E. Charisma, Order, and Status // *American Sociological Review*. 1965. № 30 (2). P. 201.

певним «центром» людської екзистенції і Космосу: «Харизматична якість людини, яка сприймається іншими людьми або ними самим, полягає у тому, що зумовлюється його зв'язком (включаючи володіння або перевезення) з якоюсь дуже важливою якістю існування людини та Космосу, в якому він живе. Центральність у поєднанні з інтенсивністю робить його незвичним. ... Центральність визначається формувальною силою в ініціюванні, створенні, управлінні, перетвореннях, підтримці або знищенні того, що життєво важливо в житті людини» (там само). Ця «центральність» або «вітальність», у свою чергу, ототожнюється з певним символічним порядком. Водночас, цей символічний порядок включає не лише сакральне або трансцендентне, але й закони природи і суспільства, які відкриває людина, художню творчість, політичне та організаційне лідерство: «Це “сприйняття центрального” і “серйозність” розуму, яку воно викликає, супроводжується “приписуванням сакральності” силам, трансцендентним чи земним, які люди сприймають як такі, що керують їхнім життям. Ті, хто вступає у контакт з ними шляхом одержимості ними або шляхом когнітивного чи чуттєвого контакту з ними, або ті, на кого покладена їх земна об'єктивація, стають об'єктами атрибуції харизми»¹⁰¹. Таким чином, носіями харизми стають різноманітні суспільні групи, організовані за різними принципами і пов'язані із різними символічними порядками. Цей плюралізм символічних порядків є ознакою сучасності.

Таким чином, Шилз зосереджує увагу не на особистій харизмі лідера, але на «дисперсній» харизмі, яка прив'язана до певних соціальних ролей та інститутів, при цьому харизма виступає основою суспільної стратифікації¹⁰². Водночас, він обертає веберівський зв'язок між харизмою і владою/силою, стверджуючи, що у випадку державних установ, бізнес корпорацій, війська та інших інститутів, де має місце концентрація і маніфестація «приголомшливої сили» (*tremendous power*), вони набувають харизматичних якостей

¹⁰¹ Shils E. *Charisma, Order, and Status...* P. 204.

¹⁰² Miyahara K. *Charisma: From Weber to Contemporary Sociology // Sociological Inquiry*. 1983. № 53 (4), P. 377.

завдяки цьому¹⁰³. Так само, державні службовці, судді та інші представники державних інституцій, оскільки вони пов'язані із інститутами влади, також можуть проявляти харизматичні властивості.

За Шилзом інституціональна харизма не виникає унаслідок рутинізації, тобто процесу, коли індивідуальна харизма втрачає свою унікальність і мобілізуючу силу, стаючи елементом повсякденного життя спільноти або інституції, зумовлюючи її колективну ідентичність і історичну тяглість. Вона, натомість становить окремий тип харизматичного панування: «Це “інституційна” харизма, це не така харизма, що виникає з креативності харизматичного індивіда. Вона властива масованій організації влади. Інституційна харизматична легітимізація наказів, що походять від виконуючого певну роль в корпоративній інституції, походить від членства в цьому органі як такому, незалежно від окремих, конкретних повноважень»¹⁰⁴. Таким чином, сама причетність до символічного порядку, який маніфестує установа, наділяє її представників харизматичними властивостями.

Отже, для Шилза харизматичний тип панування має універсальний характер, який, можна сказати, охоплює також традиційний і легально-раціональний типи: «У суспільстві існує широко поширена схильність приписувати харизматичні властивості звичайним світським ролям, установам, символам та стратам, або групам людей. Харизма не лише збудує суспільний порядок, вона також підтримує або зберігає його»¹⁰⁵.

На думку Коджіро Міяхара, підхід Шилза до феномена харизми є дещо проблематичним. По-перше, він розглядає її у зв'язку із універсальним концептом «порядку», проте, останній залишається невизначеним. По-друге, харизма постає у нього як певна функція, потрібна для функціонування цього порядку, незалежно від історичних обставин, що, на думку Міяхара, робить цю концепцію анти-історичною¹⁰⁶.

¹⁰³ Shils E. *Charisma, Order, and Status...* P. 207.

¹⁰⁴ *Ibidem*. P. 206.

¹⁰⁵ *Ibidem*. P. 200.

¹⁰⁶ Miyahara K. *Charisma...* P. 378.

Висновки

Таким чином, в основу веберівського розуміння харизми покладена дихотомія унікальне/повсякденне і індивідуальне/інституційне. І, незважаючи на те, що Вебер визнавав, що харизма лідера вимагає визнання послідовників, вона здебільшого постає як певна магічна сутність, якою наділені харизматичні обранці, а в деяких випадках ця харизма є настільки самоочевидною, що визнання для послідовників перетворюється на необхідність.

Шилз відходить від веберівської дихотомії. Для нього і індивідуальна і інституційна харизма зумовлені зв'язком із «центром», який породжує символічний порядок у сфері релігії, політики, науки, художньої творчості. Наближеність для цього центру породжує особливу «силу» або владу, яка стає джерелом харизми, а не навпаки.

Водночас, харизма у Шилза певною мірою втрачає свою унікальність і постає питання: якщо харизма охоплює інші типи панування, які підстави взагалі ми маємо для її концептуалізації? Також проблематично є однобічність моделі Шилза, коли харизма розглядається в контексті зв'язку її носія і «центру», який набуває понад-історичного статусу, ігноруючи відношення між лідером і його послідовниками. У цьому випадку важко пояснити феномен, коли особи, які володіють однаковим статусом, тобто, доступом до «центру» за Шилзом, можуть проявляти харизматичні властивості у різному ступені, або не проявляти взагалі, і відповідно, мати різну кількість послідовників і шанувальників.

Т. О. Ізбаш-Гоцкан

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В ГРЕЦЬКОМУ ПОЛІСІ ЗА ДАНИМИ МОНЕТНОЇ ТИПОЛОГІЇ (НА ПРИКЛАДІ ГЕРАКЛЕЇ ПОНТІЙСЬКОЇ)

Монетні випуски кожного грецького полісу дають нам можливість відповісти на цілий ряд запитань, пов'язаних з економічною, політичною, релігійною та навіть військовою складовою життя держави. Не є виключенням і мегарська колонія на південному березі Понта Евксінського – Гераклея. Низка подій військово-політичної історії грецьких полісів відомі виключно (!) завдяки нумізматичним даним. Найяскравішим прикладом є симмахія боспорських міст, засвідчена дрібними срібними монетами за повної відсутності письмових джерел¹.

Державні перевороти, часте явище в давньогрецьких державах, також знаходять своє відображення у монетній справі. Аристотель вважав за необхідне присвятити питанням переворотів V книгу своєї монументальної праці «Політика»². Одним з основних завдань цієї роботи Аристотель визначав необхідність «розібрати внаслідок яких причин відбуваються державні перевороти» (Аристотель. Політика. V, I, 1). Для Аристотеля характерне добре знання того, що відбувалося в грецьких полісах не лише Балканської Греції в різні періоди історії. Судячи з його свідчень, при заснуванні Гераклеї Понтійської було встановлено олігархічний устрій, що характерно для мегарських колоній в цілому³.

Але в короткий термін ситуація двічі змінилася: «Із схожої причини, через дії демагогів, було повалено демократію і в Гераклеї, одразу ж після заснування там колонії; аристократи, зазнавши утисків з боку демократів, пішли у вигнання, потім

¹ Фролова Н. А. О проблеме чеканки монет с надписью АПОΛ // Боспорский сборник. Вып. 6. В честь 60-летия Кошеленко Г. А. Москва, 1995. С. 205–212.

² Аристотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ, 2000. 239 с.

³ Пальцева Л. А. Из истории архаической Греции: Мегары и мегарские колонии. Санкт-Петербург, 1999.

об'єдналися і, повернувшись до Гераклеї, знищили тамтешній устрій» (Аристотель. Політика. V, IV, 2).

Але, як відомо, внутрішньополітичну боротьбу в Гераклеї ще не раз ускладнювали перевороти. Боротьба олігархів та демократів в полісі проходила хвилеподібно, то слабшала, то наростала і приймала вигляд збройного зіткнення. Завдяки письмовим джерелам, і не лише коротким свідченням Арістотеля, нам відомі основні етапи цієї боротьби. Аристотель також пише і про боротьбу всередині самої олігархії, що також могло привести до державного перевороту: «Іноді державний устрій знищують заможні люди, котрим не вдається обійняти певні посади, бо в державі при владі стоїть дуже мало людей із тих, що користуються почеснями. Як це було, наприклад, в Масалії, Істрі, Гераклеї та в інших державах. Тут особи, що не користувалися почеснями, не припиняли боротьби до тих пір, аж поки досягли свого (почестей): спочатку старші брати, а потім молодші. Річ у тім, що в деяких державах одночасно не можуть управляти батько та син, а в інших – старший і молодший брати. Відтак у Масалії олігархія набрала форми, близької до політії, в Істрі перетворилася на демократію, а в Гераклеї влада від олігархів перейшла до рук шестисот громадян» (Аристотель. Політика. V, V, 2).

Свідчення Аристотеля дозволяють реконструювати картину політичного життя в Гераклеї Понтійській. Але крім письмових, існує ще цілий ряд джерел, які також можуть значно доповнити наші уявлення про життя того чи іншого грецького полісу. Не останнє місце серед цих джерел займають дані нумізматики.

Однією з найбухливіших подій в політичному житті Гераклеї стали події, пов'язані з приходом до влади демократів у 30-ті рр. V ст. до н. е. Афіньська Архе під керівництвом Перикла всіляко намагалася розширити свій вплив на причорноморські поліси. Експедиція Перикла в Понт Евксінський була викликана саме необхідністю не лише посилення впливу, але і включення нових членів до складу симмахії. Як підкреслює І.Є. Суріков: «Афіньський інтерес був обумовлений не родючістю та процвітанням землеробства в самій зоні Чорноморських проливів, а тим, що вона була

«ключем до Понту», «хлібним шляхом», яким здійснювалося постачання до афінського полісу (та й не лише до нього, звичайно) північнопричорноморського зерна...»⁴. Для Перикла було характерно укріплення демократичних тенденцій в усіх сферах політики, включно із зовнішньою⁵.

Не без впливу афінян відбувся державний переворот в Сінопі, в результаті якого Сінопа стала членом Архе, а на землі вигнаних тиранів була виведена афінська клерухія. Імовірно за все, в той же час союзником афінян стала і Гераклея Понтійська. Це, без сумнівів, говорить про прихід до влади демократично налаштованих елементів. Але олігархічні кола в місті були доволі сильними і демократія в Гераклеї проіснувала недовго. В списку тих, хто сплачував форос в казну Афінського морського союзу за 425/24 рр. до н.е. Гераклея присутня разом з Візантієм і рядом інших причорноморських полісів. Але вже в 424 р. до н. е. гераклеоти відмовилися платити форос, що призвело до появи в їх краях афінського флоту під керівництвом Ламаха. Це вельми цікавий епізод в історії Гераклеї. Відмова сплачувати форос говорить про укріплення позицій олігархії, але ще не про повну її перемогу над демократами, так як гераклеоти надали Ламаху, що втратив більшу частину свого флоту в результаті бурі, допомогу. Юстин повідомляє, що гераклеоти навіть надали афінянам продовольство та відпустили їх, бажаючи перетворити з ворогів на друзів⁶. Але доволі швидко олігархи повернули владу над містом, і частині жителів довелося покинути рідний поліс. В результаті цих подій було засновано Херсонес Таврійський. Історіографія цього питання

⁴ Суриков И. Е. Некоторые проблемы истории древнегреческих городов в регионе черноморских проливов // ПЕНΤΗΚΟΝΤΑΕΤΙΑ. Исследования по античной истории и культуре. Санкт-Петербург, 2016. С.34

⁵ Ставнюк В. В. Становлення та еволюція афінського поліса (від занепаду Ахейської цивілізації до реформ Ефіальта і Перикла). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2006. 32 с.

⁶ Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога «Historiae Philippicae» // ВДИ, 1954. №3. С.240

детально розглянута в статті Сергія Юрійовича Саприкіна «Передумови заснування Херсонеса Таврійського»⁷. Щоправда існують і інші датування заснування Херсонеса⁸. В будь-якому випадку заснування Херсонеса на північному березі Понта тісно пов'язане з внутрішньополітичними подіями в полісі метрополії, тобто Гераклеї і зміною там політичного режиму. З огляду на відсутність епіграфічних джерел, звернемося до нумізматичних. Монетна чеканка Гераклеї розпочалася порівняно пізно – в останній чверті V ст. до н.е. Пояснити це можна тим, що довгий час незначну потребу в грошах задовольняли кізкіни, що мали широкий ареал розповсюдження та циркулювання. Зі зростанням ремесла та торгівлі, з розвитком товарно-грошових відносин з'явилася суттєва потреба у власній монетній чеканці. Це характерно не лише для Гераклеї. В.П. Невская говорячи про монетну справу Візантія, також вважає, що «відсутність до кінця V ст. самостійної чеканки пояснюється монопольним положенням, яке займали в Пропонтиді кізкіські статери. Їх розповсюдження було настільки широким і статус настільки надійним, що монети інших міст не могли в той час конкурувати з ними»⁹.

Цікавим уявляється те, що початок полісної чеканки приходить саме на період короткочасного перебування у влади демократів. Найбільш імовірний час появи перших власних монет в Гераклеї біля 425 р. до н.е.¹⁰ Чекан відбувався за перською ваговою системою, що значно полегшувало торгівлю в цьому регіоні Причорномор'я. Реверси перших монет Гераклеї¹¹ представлені двома типами, один з яких

⁷ Сапрыкин С. Ю. Предпосылки основания Херсонеса Таврического // Античный и средневековый город / под ред. М.Я. Сюзюмова. Свердловск, 1981. С.35–50.

⁸ Чурекова Н. Б. Гераклея и Херсонес: к проблеме взаимоотношений // Античный мир и археология. Вып.13. Саратов, 2009. С.332–341.

⁹ Невская В. П. Византий в классическую и эллинистическую эпохи. Москва, 1953. С.46.

¹⁰ Избаш Т. К вопросу о начале чеканки в Гераклее Понтийской // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. Кишинев, 1990. С. 46–49.

¹¹ За W. Waddington, E. Babelon, Th. Reinack. Recueil General des

дозволяє судити про існування демократичного режиму в полісі того часу. Це діоболі, аверси яких схожі: Голова безбородого Геракла, в лев'ячій шкурі (чи шоломі), вліво. А ось реверси цих монет мають суттєві відмінності. Перший тип: НРАКЛЕΙΑ. Квадрат, розділений на чотири частини. Другий тип: НРАКЛЕΙΑ. Квадрат, розділений на чотири частини, в трьох з яких напис ΔΑΜ¹². Безсумнівно, що скорочення ΔΑΜ означає δῆμος, тобто народ¹³. На інших номіналах зображений безбородий Геракл. Всі монети карбувалися зі срібла. Основне для демократів було підкреслити, що монета карбувалась від імені всієї гераклеїської громади, про що свідчить напис НРАКЛЕΙΑ, але й цього видалося замало і саме тому ряд діоболів містить додатковий напис ΔΑΜ. Природньо, що на аверсі зображали божество-покровителя полісу Геракла. В даному випадку нумізматичні дані підтверджують свідчення античних авторів щодо демократичного правління в Гераклеї та, навіть дозволяють уточнити час цього правління.

Ще одним цікавим періодом в історії Гераклеї є період тиранії. Про гераклеїську тиранію написано в досталь, ми лише звернемо увагу на монетні випуски тиранів.

Сутність державної влади за тиранії досі є не вирішеною проблемою. Стенлі Берстейн, наприклад, вважає, що відбувалася поступова еволюція від тиранії до монархії. За перших тиранів, Клеарху та Сатиру, влада зберігала зовнішні ознаки традиційних інститутів управління державою. А ось вже Тимофій та Діонісій придали владі авторитарного характеру¹⁴. Не всі дослідники згодні з такою думкою. С.Ю. Саприкін відкидає монархічний зміст влади тиранів, але, все ж, відзначає роль тиранії в переході від полісу до монархії¹⁵. Ю.В. Бабенкова

monnaies Grecques d'Asie Mineure. Tome premier: Bithynie. Paris, 1908. Tab. 21

¹² Recueil General des monnaies Grecques d'Asie Mineure. P. 345

¹³ Избаш Т. К вопросу о начале чеканки в Гераклее Понтийской...

¹⁴ Burstein, S. M. Outpost of Hellenism. The Emergence of Heraclea on the Black Sea, Berkeley-Los Angeles, 1976. P.63.

¹⁵ Саприкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический: взаимоотношения метрополии и колонии. Москва, 1986. С. 115

присвятила спеціальну статтю розгляду питання про еволюцію влади тиранів. Точка зору дослідниці принципово не відрізняється від тої, що її висловив Ст. Берстейн¹⁶. Пролити світло на цю проблему можуть нумізматичні дані. Основний тип срібних випусків Гераклеї першої третини IV ст. до н. е. виглядає наступним чином:

Аверс – Голова бородатого Геракла, покрита шкурою лева, вліво. Нижче палиця.

Реверс – НРАК|ΛΕΙΑ. Бик, що кидається. Інколи в полі варіюють символи та літери.

Варіанти реверсу:

А) НРАК. Протома бика вліво.

Б) НРАК|ΛΕΙΑ. Сагайдак зі стрілами та лук; зверху палиця.

Карбувалися ці монети за перською системою¹⁷.

За егінською системою карбувалися монети наступного типу:

Аверс – Голова безбородого Геракла (чи голова безбородого Геракла, покрита шкурою лева)

Реверс – НРАК либо НРАКΛΕΙΑ. Жіноча голова в короні-вежі¹⁸.

Варіації аверсу та реверсу залежали від номіналу монет.

Вже в каталозі Британського музею було висловлене припущення, що жіноча голова в короні-вежі символізує богиню Тіхе¹⁹. І, дійсно, можна з впевненістю говорити про зображення саме Тіхе на монетах низки причорноморських полісів²⁰. Як

¹⁶ Бабенкова Ю. В. Эволюция государственной власти в Гераклее Понтийской при тиранах Тимофее и Дионисии // Проблемы истории, филологии и культуры. Вып.2, 2016. С. 268–276.

¹⁷ Recueil General des monnaies Grecques d'Asie Mineure. P. 346–347; British Museum Catalogue of Greek Coins: Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the kingdom of Bosphorus. Vol.13. P. 139.

¹⁸ Recueil General des monnaies Grecques d'Asie Mineure. P. 347–348; British Museum Catalogue of Greek Coins: Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the kingdom of Bosphorus. Vol.13. P. 140.

¹⁹ British Museum Catalogue of Greek Coins. P.141

²⁰ Избаш Т. А. Изображение Тихе – покровительницы античных городов Причерноморья на монетах // Древнее Причерноморье.

правило, поява Тіхе у короні-вежі на монетах грецьких полісів Причорномор'я говорила або про зовнішню загрозу полісу, або про соціальні потрясіння всередині громадянського колективу. Для Гераклеї це були протиріччя між дорійською військово-землевласницькою аристократією та демосом. Саме загострення цих протиріч і привело до встановлення тиранії Клеарха (364/63 рр. до н. е.). Тиран всіляко намагався легітимізувати свою владу. Він оголосив себе жерцем бога Діоніса, щоб залучити на свій бік народні верстви²¹. І, що цікаво, не став радикально змінювати тип монетних випусків, карбувати своє ім'я на монетах тощо. Його брат Сатир, ставши опікуном малолітніх синів Клеарха, після його смерті, також не змінив монетний тип. До періоду правління Клеарха та Сатира можна віднести наступні монетні випуски:

Аверс – Жіноча голова в короні-вежі з сережками, вліво.
(Варіації – те ж саме зображення з написом НРАК.)

Реверс – Трофей – зліва палиця, справа лук та сагайдак.
Круг з крапок.

І ще один тип:

Аверс – Голова безбородого Геракла, покрита шкурою лева; вліво.

Реверс – Трофей, справа – лук та сагайдак (варіації – спис и щит)²².

Всі ці типи зображень добре відомі геракліотам. І безбородий Геракл, і жіноча голова в короні-вежі – Тіхе, вже зустрічалися в нумізматиці Гераклеї. Можна говорити про стійкі тенденції в політиці тиранів – легітимація своєї влади всіма доступними методами. І, як ми бачимо, монетні випуски зіграли тут не останню роль.

Імена тиранів вперше з'являються на монетах Тимофія та Діонісія (345–337 рр. до н. е.). На той момент тиранія вже стала спадковою, і синам Клеархе вже не доводилося, так як їх

IV чтения памяти проф. П. О. Карышковского. Одеса, 1998. С. 78–82.

²¹ Избаш-Гоцкан Т. А. Религиозно-политический аспект деятельности Клеарха Гераклеийского // Древнее Причерноморье. VIII чтения памяти проф. П. О. Карышковского. Одесса, 2008. С. 158–161.

²² Recueil General des monnaies Grecques d'Asie Mineure. P. 349.

батьку, доводити свої претензії на владу. Вони навіть дозволили собі відтіснити бога-покровителя полісу на реверс, а аверс надати Діонісу. Спільна чеканка братів виглядала наступним чином:

Аверс – Голова безбородого Діоніса у вінку з плюща, з тирсом на плечі, вліво.

Реверс – ΤΙΜΟΘΕΟΥ | ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ. Обголений Геракл, в накидці зі шкури лева, рухається вліво за трофеєм, біля якого – палиця.

На деяких монетах є додаткові символи, крім того, зустрічаються варіації напису ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ | ΤΙΜΟΘΕΟΥ. Після смерті брата, Діонісій, ставши одноосібним правителем продовжив чеканку монет с Діонісом на аверсі та Гераклом на реверсі и тільки своїм ім'ям (337–305 рр. до н. е.)²³. Що цікаво, наступні тирані Гераклеї аж до Арсіної в якості монетних типів також обрали зображення Діоніса та Геракла²⁴. Це може свідчити про певну кризу в становищі тиранів, які таким чином намагалися заявити про правонаступництво монетної справи та влади. Але в 281 р. до н. е. в результаті повстання в Гераклеї тиранія була повалена.

На прикладі Гераклеї Понтійської можна прослідкувати наскільки важливою для греків була монетна справа їх рідних полісів. Монети можуть не тільки відображати економічне положення полісу, його торгівельні та політичні зв'язки, релігійні погляди, але й також бути свідками соціально-політичної ситуації всередині самого полісу. Монетам як символам влади відводилося доволі велике значення. Недарма молода гераклеїська демократія карбувала на монетах ΔΑΜ – скорочення від слова δᾶμος, тобто народ (остання чверть V ст. до н. е.). Це надавало додаткової ваги демократичному уряду. А коли ситуація в полісі різко змінилася і до влади прийшли тирані (364/63 рр. до н. е.), вони, претендуючи на законність свого правління, продовжували карбувати традиційні для полісу монетні типи. Давньогрецькі монети є важливим джерелом з цілої низки питань, пов'язаних з організацією полісного життя.

²³ British Museum Catalogue of Greek Coins. P. 141–142.

²⁴ Recueil General des monnaies Grecques d'Asie Mineure. P. 349–351.

ДЕРЖАВА ТА СИСТЕМА ОСВІТИ У ВІЗАНТІЇ

Загальний погляд на роль Візантії в історії культури Європи полягає у тому, що вона максимально повно зберегла античний спадок, тому і не потребувала таких явищ, як періодичні «відродження» на Заході. Одним із головних аспектів цієї спадковості є візантійська система освіти. Саме обсяг знань, що отримували учні шкіл граматиків та риторів, і був тим місточком, котрий переносив літературний стиль, семантику, уявлення про світ, властиві античним еллінам, в інтелектуальний багаж освіченого ромея.

Значною мірою специфіку ситуації з освітою у західноєвропейському ранньому середньовіччі складає провідна роль церковних структур в її функціонуванні. Хоча звісно це була не єдина модель. Можна пригадати і міські школи Італії, що наслідували активну роль античного полісу у вихованні нового покоління громадян, і королівську палацову школу Карла Великого. Однак провідну роль все ж відігравали монастирські та кафедральні школи, вони ж створили підґрунтя для виникнення університетів.

І от саме тут контрастом виглядає освітня ситуація у Візантії. І не тільки в тому, що незрівнянно активнішу роль грала держава, але і в тому, що про освіту у Візантії ми знаємо незрівнянно менше.

Станом на IV ст. н.е. школи граматиків та риторів у містах східних провінцій Римської імперії були переважно приватними. Кожна школа належала одному певному вчителю, котрий лише іноді залучав собі помічників. Навчання сплачували самі учні, іноді – міста. Держава могла сприяти відомим викладачам, влаштовуючи їх на прибуткові посади в державному апараті. Класичний приклад такого підходу – запрошення до викладання в Константинополі ритора Фемістія із наданням йому місця в Сенаті¹.

У 321 або 324 р. імператор Константин, спільно із своїм

¹ Markopoulos A. In search for 'Higher education' in Byzantium // Zbornik radova Vizantoloskog instituta, L. 2013. P. 33-34.

сином та колегою по консулату Кріспом у Сірмії видав закон, що захищав медиків, граматистів та інших викладачів разом із їхнім майном від різноманітних переслідувань та зловживань. Зокрема цей закон передбачав виплату їм жалування (*mercedes et salaria*), однак в доволі загальному формулюванні та без визначення того, кому саме це має виплачуватися (Cod. Theod. XIII.3.1).

Чіткіше сформульовані положення, що призначають десятки посад риторів та граматиків у латинській та грецькій мовах для різних міст імперії в законі Валента, Граціана та Валентиніана, виданому 23 травня 376 р. та адресованого Антонію, префекту преторія Галлії:

«По всьому діоцезу, ввіреному Твоїй Магніфіцентії, у велелюдних містах, що володіють та вирізняються славою, нехай найкращі наставники очолять молодь у навчанні: говоримо про риторів і граматиків аттичної та римської доктрини. З них ораторам мусить надаватися двадцять чотири жалування з фіску, граматикам латини або греки мусить надатися дванадцять жалувань, за звичаєм менше числом. І нехай уславиться в кожному з міст, що йменуються метрополіями, обрання знатних викладачів, але ми самі не судитимемо, так щоби кожне місто було вільним задовольнити люб'язних собі своїх докторів та магістрів. Але ясновельможному місту Тревірів (йдеться про Трір, Августу Тревірів – ОЛ) в будь-якому разі вирішили надати більшу кількість, тож нехай будуть виділені тридцять жалувань для риторів, рівною мірою також двадцять для граматиків латини, як і дванадцять для граматиків греки, якщо хто зможе виявитися гідним. Дано в X день перед календами червня у п'яте консульство Валента та Валентиніана» (Cod. Theod. XIII.3.11).

Опікуючись освітою, імператори створювали для себе моральне обґрунтування і для регламентації того, хто і чому має право навчати. Одним із перших прикладів такого втручання з боку держави став декрет імператора Флавія Клавдія Юліана: «Магістри та доктори наук (*Magistros studiorum doctoresque*) мусять відзначатися в першу чергу своїми моральними якостями, а потім і красномовством. Оскільки я не можу бути присутнім у кожному місті, я наказую, щоби кожний, хто б не

забажав навчати, не брав на себе це завдання поспіхом та випадково, але випробуваній судженням у встановленому порядку, удостоювався за спільною згодою декрету кращих з куріалів. Цей декрет має бути надісланий мені для вивчення, так щоби завдяки нашому певному почесному рішенню у містах піднеслися заняття науками» (Cod. Theod. XIII 3.5 = Код.Юст.10.53.7).

На практиці цей закон призвів до того, що від навчання були відлучені християни, адже на переконання Юліана «галілеяни» лицемірили у тому, що поєднували навчання текстів античних авторів із невір'ям у богів, яких ті шанували².

Більш ґрунтовно за справу взявся імператор Феодосій II. 27 лютого 425 р. він видав відомий едикт у двох статтях: «Імператор Феодосій август та Валентиніан кесар. Всіх, хто, узурпувавши для себе ім'я магістрів, взяли за звичай навчати у публічних школах та в приміщеннях зібраних звідки завгодно учнів, наказуємо віддалити від загальнодоступного навчання. І якщо хтось із них після видання божественної ухвали знову почне промови, які ми забороняємо та засуджуємо, не тільки нехай отримає знак ганьби, як заслужив, однак також нехай буде вигнаний з того міста, де незаконно перебуває. Тим же, хто всередині будинків так само взяли за звичай виконувати навчання приватним чином, якщо віддадуть перевагу тому, щоби присвятити себе виключно цим учням, яких всередині домашніх стін навчають, ніякими такого роду загрозами не забороняємо. Якщо ж з їхнього числа будуть такі, хто є призначеними до аудиторії Капітолія, то вони мають усвідомлювати, що всілякі штудії в приватних оселях їм заборонені, і нехай дізнаються, що, якщо будуть виявлені діючими всупереч божественним установлінням, зовсім нічого не стягають з тих привілеїв, що заслужено надаються тим, котрі призначені викладати в Капітолії. (Cod. Theod.XIV.9.3)

Нехай тоді має наша аудиторія спеціально, по-перше, тих, хто викладає доктрину римського красномовства, риторів

² Agapitos P. A. Teachers, pupils and imperial power in eleventh-century Byzantium // *Pedagogy and Power. Rhetorics of classical learning.* Cambridge University Press, 1998. P. 171.

хоча б трьох числом, граматиків же десятих. По-друге, таких, що знають як передати знання грецької, нехай буде п'ятеро софістів та граматиків в рівній мірі десять. Та оскільки не цими мистецтвами лише славне юнацтво бажаємо наставляти, зі згаданими магістрами об'єднуємо також глибших знавців науки та доктрини. Одного же, хто в таємницях філософії розбирався би, бажаємо приєднати до інших, і ще двох, хто формули права та законів відкривають. І хай забезпечить Твоя Високість, щоби кожному спеціально призначати приписані місця, щоби учні один одному не могли би заважати, ані магістри щоби не сплутували слух декотрих змішуванням мови або голосів та не відволікали думки від вчених письмен. Дано у III день перед календами березня в Константинополі, за консульства Феодосія, XI рік, та Валентиніана» (Cod. Theod. XIV.9.3.1)

15 березня 425 р. Феодосій II видав ще один додатковий закон, що надавав викладачам аудиторії, а саме грецьким граматикам Гелладію та Сиріану, латинському граматикау Феофілу, софістам Мартину та Максиму, а також знавцю права Леонтію, високі придворні чини, а іншим викладачам обіцяв аналогічну ласку за 20-річну вислугу літ (Cod. Theod. VI.21.1).

Отже 425 рік розглядають як рік, коли в Константинополі було відкрито значний державний навчальний заклад. А. Маркопулос називає його вірогідно першим цілеспрямованим зусиллям візантійського уряду поставити під свій контроль питання, пов'язані із вищою освітою³. В приміщенні Капітолія викладали двадцять граматиків з еллінської мови та латини, вісім риторів (п'ять еллінів та три латиністи), один філософ та два правника. М. Кларк вважає, що створення Капітолійської аудиторії могло бути не заснуванням нової інституції, а поновленням вже існуючої. На думку деяких дослідників, цей навчальний заклад, проіснував до самого падіння Константинополя у 1453 році, хоч і з перервами⁴. Втім історія державної освіти у Візантії набагато складніша.

Щодо витоків ідеї державного навчального закладу, то

³ Markopoulos A. Op. cit. P. 34.

⁴ Clarke M.L. Higher Education in the Ancient World. Routledge Library Editions: Education. Vol. 92. P. 130.

видається, що школа Феодосія II прямо продовжує римську традицію атенеумів – імператорських шкіл із штатом викладачів на державному утриманні, де викладалися граматика, риторика, філософія та право. Перший такий заклад в Римі влаштував ще імператор Адріан. Отже, якщо зважати на те, що Ромейська імперія була зміщеною у просторі Римською, тоді питання про перший подібний навчальний заклад видається просто некоректним.

В подальшому лінію регламентування освіти продовжив Юстиніан, як у своїх заходах із подолання викладання язичницької філософії – заборон язичникам, юдеям та еретикам викладати у вересні 529 р. і, як наслідок, закриття Афінської академії – так і в новелі 533 р., що регламентувала порядок підготовки юристів у відповідних спеціальних закладах Константинополя та Берути. Тоді вперше держава звернула увагу на програму викладання права, регламентувала навчальний процес та навіть коло підручників⁵. В той же час варто задатися питанням, чи заслуговує на увагу вказівка «Тамної історії» Прокопія Кесарійського про те, що Юстиніаном було скасовано утримання зі скарбниці, які попередніми правителями були призначені для лікарів та викладачів вільних мистецтв (τοὺς διδασκάλους τῶν ἐλευθερίων)⁶.

Імператор таким чином виступає найвищим патроном освіти з усіх можливих. Відповідно до попереднього законодавства в ідеалі він підтримував найвидатніших граматиків чи магістрів, що викладали в Константинополі⁷. Втім так це було чи не так, чи відповідав цей ідеал дійсності, ми можемо тільки здогадуватися.

Однак після докорінної зміни протягом VII ст. як державного устрою, так і суспільної структури та економіки імперії, державна вища освіта та й взагалі спеціалізовані вищі

⁵ Markopoulos A. Op. cit. P. 32; Маркопулос А. Образование // Оксфордское руководство по византистике. Вып. 2 / пер. с англ. // Нартекс. Харьков, 2015. С. 817–818; Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи. Санкт-Петербург, 2001. С. 112–114.

⁶ CSHB 42, 1838. p. 143.

⁷ Agapitos P. A. Op. cit. P. 175

навчальні заклади на довгий час припинили своє існування. І в подальшому лише поодинокі випадки демонструють актуальність державної системи освіти. Яку саме освіту підтримувала держава?

Якщо з джерел зникає інформація про Капітолійську школу, засновану Феодосієм II, то богословська школа, що розміщувалась на території імператорського палацу і давала безкоштовну освіту, а отже мала фінансову підтримку, вочевидь, не лише церкви, але й царської скарбниці, продовжувала своє існування. Ця школа діяла до часів узурпатора Фоки, коли, згідно зі свідченням Ананії Ширакаці, її учні разом з патріаршим дияконом Філагрієм змушені були перебраться до Трапезунду та вступити до навчання до місцевого вчителя Тіхіка⁸.

Феофілакт Сімокатта славить василевса Іраклія за відновлення у межах царського теменосу навчання філософії. Нарешті відомо, що у 726 р. Леонт III закрив за спротив його реформам школу «вселенського вчителя» (οἰκουμηνικός διδάσκαλος), котрий очолював колектив із дванадцяти викладачів, його учнів, поблизу цистерни Василика у Халкопратії. Школа діяла на царському утриманні, як про це сповіщає Георгій Кедрин⁹. Важливим є те, що у Візантії, таким чином, богословська освіта була чітко відділеною від світської та проводилася у різних навчальних закладах¹⁰, але держава принаймні частково фінансувала і богословську освіту.

Після довгого періоду мовчанки джерел про наявність державних або ініційованих державою навчальних закладів одразу декілька текстів повідомляють про нову ініціативу, що походила від Варди, брата цариці Феодори, дружини василевса

⁸ Ananias of Shirak (A.D. 600-650 c.). I. His Autobiography / transl. by F. C. Conybeare // *Byzantinische Zeitschrift*, 6. 1897. P. 572-573.

⁹ Успенский Ф. И. Делопроизводство по обвинению Иоанна Итала в ереси // *ИРАИК*, 2, 1897. С. 14-15; Дьяконов А. П. Типы высшей богословской школы в древней церкви III-VI вв.: Речь на годич. акте С.-Петербур. духов. акад. 17 февр. 1913 г. Санкт-Петербург, 1913.

¹⁰ Guillaud R. La vie scolaire à Byzance // *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, n°1, 1953. pp. 63-83.

Феофіла. «Продовжувач Феофана» говорить про Варду: «В той час він опікувався світськими науками... та, налагодивши вивчення математичних наук (διατριβὰς τῶν μαθηματικῶν) в Магнаврі, прагнув їх розквіту та оновлення... Керував же великий Леонт, філософ, що пояснював філософію в цій же школі, і, наблизений до патріарха Іоанна через спорідненість двоюрідного брата, володів єпископським престолом у Фессалоніці, а тепер після низложення мав дозвілля (ἐσχόλαζεν), був призначений до школи, де виганяв та відвертав невігластво»¹¹. «Його учень Феодор очолював відділення геометрії, Феодигій – астрономії, Коміта – граматики екzellінських мов. Варда щедро їм допомагаючи та часто з любові до знань відвідуючи їх, прилучав учнів до вивчення природи у певний час, немов давав крила наукам, робив їх окриленими і сприяв їх рухові вперед»¹². З вказаних імен добре відомий Леонт (традиційно званий у нас як Лев) Математик, також досить вагому інформацію вдається знайти про Коміту¹³.

Зазвичай початок дії Магнавської школи датують 863 роком, що однак є висновком виключно з порядку подій у головному джерелі – в «Продовжувачі Феофана». Таким чином ця дата не може вважатися безальтернативною. П. Лемерль припускає, що Варда міг заснувати школу не тільки до того, як став кесарем у 862 р., але навіть і до того, як Варда очолив державний апарат за Михайла III у 856 р.¹⁴ Ф. Успенський припускав, що викладачем саме цієї школи був Фотій (а він і справді викладав, про що свідчив сам у своїх листах до папи Ніколая)¹⁵.

Магнавська школа згадується і в низці інших джерел. Іоанн Скілиця детально розповідає історію Леонта Математика,

¹¹ CSHB 45, 1838. P. 185. «ἐσχόλαζεν» етимологічно натякає і на наукові заняття.

¹² CSHB 45, 1838. P. 192.

¹³ Lemerle P. Le Premier Humanisme Byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle. Paris, 1971. P. 166-167.

¹⁴ Ibidem. P. 160.

¹⁵ Успенский Ф.И. Указ. соч. С. 18.

його навчання та вчення, історію його учня-геометра, котрий потрапив в полон до сарацинів та уславив свого вчителя настільки, що той був зроблений єпископом Фессалонікійським, а після низложення запрошений Вардою викладати філософію. Однак Скілиця в якості геометра школи замість Феодора називає леонтова учня Сергія та робить Феодігія вчителем арифметики та астрономії¹⁶. Генезій (IV, 17) до інформації «Продовжувача Феофана» додає, що навчання було безкоштовним (а отже сплачувалося з фундації, встановленої Вардою¹⁷), що вчителі задовольнялися царськими дарунками, також натякає на дуже важливу обставину, а саме що «зерна науки», посаджені Вардою, зростають аж до часів самого Генезія, тобто до X ст., і ще можуть принести плоди. Отже це можна і необхідно розуміти так, що школа у Магнаврі продовжувала діяти і в X ст.¹⁸ Відповідно, лише у цьому контексті необхідно аналізувати наступний фрагмент «Продовжувача Феофана»:

«Багато же було в державі нашій гарних та гідних хвали знань і розумових мистецтв та наук. Що ж винаходить найлюбомудріший той розум, щоби вони не були ніяким чином нехтувані та ігноровані? Оскільки він знав, що практика та теорія наближують нас до Бога, а практика годиться для справ громадських (політичних), теорія же – для розумових, щоби обидві взаємно отримали допомогу, налаштовує практику вправлятися мистецтвом риторики, теорію же – пізнанням філософії та фізики сущих. Наставників же обрав найкращих, віддав вчення філософів протоспафарію Константину, в той час містику (особистому секретарю василевса), риторів же –

¹⁶ СФНВ 5, 1973. Р. 101–105. Те саме повторює Георгій Кедрін: СШНВ 9, 1839. Р. 165–171.

¹⁷ Цей останній аспект породжує думку, що школу Варди не можна вважати державним навчальним закладом, але закладом заснованим з приватної ініціативи високопосадовця: Gautier P. Paul Speck, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel. Präzisionen zur Frage des höheren Schulwesens in Byzanz im 9. und 10. Jahrhundert* // *Revue des Études Byzantines* 33, 1975, pp. 323–325.

¹⁸ Lemerle P. *Op.cit.* Р. 167.

нікейському митрополиту Александру, геометрії же – патрікію Никифору, зятеві єпарха Феофіла Еротика, астрономів же – Григорію асикриту. І велике опікування та старання виказував автократор до учнів, поселяючи їх при собі та співтрапезнуючи з кожним по одному, та надаючи гроші та ведучи з ними приязні бесіди. І коли минув недовгий час, численні науки та мистецтва, завдяки лестощам та розумінню автократора, досягли успіху. Він удостоював обраних з-поміж них посадами суддів, секретарів та митрополитів, і Царство Ромеїв мудрістю прикрасив та збагатив»¹⁹.

Так «Продовжувач Феофана» змальовує відношення до вищої школи Константина Порфірогенета. А. Маркопулос вважає, що візантійські джерела не лукавили, коли сповіщали про занепад освіти перед часом Константина, і нова школа була створена з нуля і припинила свою діяльність одразу із припиненням згадок про неї у джерелах після смерті Константина²⁰. Однак, як вірно відзначив П. Лемерль, у поєднанні із інформацією Генезія та співставивши склад «відділень» цієї школи та школи Варди, бачимо, що фактично йдеться про той самий навчальний заклад²¹. Р. Браунінг порівнявши цитований фрагмент «Продовжувача Феофана», вступ до «Геопонік», автобіографічні висловлювання Михайла Пселла в його «Хронографії» із описом діяльності Іраклія Феофілактом Сімокаттою, також дійшов висновку, що всі ці однакові скарги на забуття наук та знань, мистецтва риторики, занепад філософії, неможливість знайти бодай одного вчителя тощо, були в першу чергу загальним місцем візантійської літератури і їх не можна залучати в якості джерела для визначення реальних періодів занепаду освітньої системи²². Чи отримувала Магнаврська школа таку ж підтримку і за перших василевсів Македонської династії, можна лише здогадуватись, але не варто аж надто багато уваги приділяти повторюваним

¹⁹ CSHB 45, 1838. P. 446.

²⁰ Markopoulos A. Op.cit. P. 39.

²¹ Lemerle P. Op.cit. P. 265–266.

²² Browning R. Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth centuries // Past and Present 69, 1975. P. 6.

візантійськими авторами топосам про занепад мистецтв та наук – це не більше, ніж літературне кліше.

Вартою уваги є також обґрунтоване припущення І. П. Медведєва про те, що під кафедрою риторики в даному випадку можна розуміти не лише викладання відповідного розділу трівіуму, але й викладання права. Дослідник наводить численні свідчення того, що у візантійському лексиконі поняття «ритор» було часто тотожним поняттю юриста²³.

Отже історія Магнавської школи вочевидь демонструє, що вища освіта була повністю державною справою. Викладачі рекрутувалися з-поміж найвищих посадовців, а студенти в свою чергу готувалися зайняти ключові посади. Система освіти працювала для кадрової підтримки державного апарату імперії²⁴.

X століття є напрочуд багатим на джерела, що надають інформацію про рівень розвитку культури. Це століття розквіту візантійського енциклопедизму і вочевидь освітні практики, що діяли в країні, спричинилися до цього не в останню чергу. Держава все більше проявляє зацікавлення в освіті. Навіть у шкільній освіті.

Опублікована у 1950-і роки унікальна збірка листів невідомого на ім'я вчителя з Константинополя, що датується 920-930-ми роками, як і раніше не демонструє явної участі державних структур в контролі або піклуванні за молодшою та середньою школою²⁵. Однак «Життя Афанасія Афонського», події якого починаються за правління Романа Лакапіна, несподівано надає досить прямі вказівки на те, що все ж таки держава мала свій вплив навіть на шкільну освіту. Молодий Авраамій (майбутній Афанасій) навчався під керівництвом поважного столичного вчителя Афанасія, названого в «Житті» *προκαθημενος τῶν παιδευτηρίων*, тобто «головуючий над школами». Це єдина згадка такого титулу у візантійських

²³ Медведєв І. П. Указ. соч. С. 117-119.

²⁴ Agapitos P. A. Op. cit. P. 176.

²⁵ Останнє видання: Anonymi professoris epistulae / rec. A. Markopoulos. Berolini, Novi Eboraci: de Gruyter, 2000. (Corpus fontium historiae Byzantinae, vol. 37). 74+165 p.

джерелах, тож вона викликала певну дискусію серед дослідників. П. Лемерль²⁶ вбачав тут ознаки нового інтересу держави до шкільної освіти, Гот'є ж говорив лише про очільника шкільної корпорації, незалежної від держави. Втім джерело не залишає сумнівів у тому, що все ж таки держава мала вплив на функціонування школи. Коли Авраамій завершив своє навчання, він отримав вчительське звання, і зробив це саме «за царською згодою» (νεύσει βασιλικῆ).

Цікаве підтвердження наявності розвиненої та спеціалізованої системи, яка при цьому взаємодіяла із державою, надає дотичний документ – «Книга Епарха». Її перший розділ присвячений тавуляріям, які виконували у Константинополі функції нотарів та адвокатів. По-перше перед тим як стати тавулярієм, кандидат мав пройти повний курс енкіклопедичної освіти, освоїти весь обсяг правових норм імперії, викладений у 60 книгах «Василік» та скласти іспит. А по-друге до корпорації тавуляріїв входили також викладачі законів та вчителі (ὁ παιδιδιδάσκαλος νομικὸς καὶ ὁ διδάσκαλος), котрих на посади призначав своїм наказом особисто епарх міста²⁷. Втім на цьому державне втручання й закінчувалося. В усьому іншому діяльність вчителів контролювалася примікірієм тавуляріїв, обраним головою корпорації. Таким чином в даному випадку йдеться не стільки про державну систему освіти, скільки про урочисту церемонію ліцензування діяльності викладача з боку міської влади, враховуючи, що міська влада була одним із головних клієнтів тавуляріїв, запрошуючи їх до складання документів та надаючи платню саме за ці послуги.

За визнанням Михаїла Пселла система вищої освіти занепала десь за часів Василя II. Втім його ж листування вказує (всупереч звичним твердженням у «Хронографії» про занепад освіти в імперії) про те, що і на той час існувала певна ієрархія шкіл, були вчителі, які отримували постійне жалування з державної скарбниці тощо²⁸.

²⁶ Lemerle P. Op.cit. P. 258.

²⁷ Византийская книга эпарха / М. Я. Сюзюмов. Москва, 1962. С. 48, греч. текст – с. 74, прим. на с. 120-121.

²⁸ Browning R. Enlighthent... P. 7.

У 1047 р. василевс Константин видав декрет, яким було відновлено діяльність столичного навчального закладу з вивчення права, що мав готувати посадовців. Текст декрету писав Іоанн Мавропод, шановний учитель месадзона Константина Ліхуда, Іоанна Ксифіліна та Михайла Пселла. Очолив школу права Іоанн Ксифілін. Школа Ксифіліна розміщувалася при монастирі Св. Георгія в Мангані. Вона мала штат співробітників, бібліотеку. Оклад номофілакса складав 288 номізм на рік, а крім того шовкове вбрання та щорічні подарунки від василевса²⁹. Учні по закінченні школи мали проходити випробування, за результатами котрого отримували посвідчення – ἐπιμαρτύριος – унікальна в своєму роді вказівка на документ про отриману освіту. Так Ксифілін реформував підготовку правників на найвищому рівні, а пізніше отримав сан константинопольського патріарха у 1064-1075 рр.

Одночасно з'явилася і школа філософії Михайла Пселла, про яку відомо значно менше, але можна припустити, що вона була схожою на школу права Ксифіліна. Як доводить В. Вольска-Коню, початок обидві школи взяли у спільній приватній школі двох вчених, яка була розділена та переведена на державне утримання василевсом³⁰. Важливим є також висновок дослідниці про те, що школи Ксифіліна та Пселла суттєво відрізнялися не тільки за способом своєї організації, але і за своєю структурою та освітньою програмою, від навчальних закладів Варди та Константина Порфірогенета, отже некоректно говорити про відновлення діяльності тих закладів, але про створення нових. П. Агапітос³¹ трактує школу Пселла навіть як приватну, однак В. Вольська-Коню уточнює, що вона була приватною школою, перетвореною на державну.

Протягом досить довгого часу учні Іоанна Мавропода являли собою фактично «уряд філософів» на чолі Візантії³².

²⁹ Успенский Ф.И. Указ. соч. С. 19-29; Browning R. Op. cit. P. 8; Медведев И. П. Указ. соч. С. 127-131.

³⁰ Wolska-Conus W. Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque // Travaux et Mémoires VI, 1976. P. 223-230.

³¹ Agapitos P. A. Op. cit. P. 178.

³² Agapitos P. A. Op. cit. P. 179.

Михайло Пселл став близьким радником Константина Мономаха, Ісаака Комніна, Константина Дуки, Романа Діогена та був вчителем для Михайла, сина імператора Константина Дуки, майбутнього Михайла VII. Він також уважно слідкував за діяльністю інших вчителів, як показує його коментар на викладацький метод магістра Нікити³³. Програмовим є лист Пселла до Ксифіліна із викладом своїх уявлень про способи викладання філософії. Судячи з листування Пселла, він водночас виконував функції проєдра шкіл Константинополя, розподіляючи поміж іншими школами нерегулярні державні субсидії та роблячи свої кадрові пропозиції. Цікаво в цьому зв'язку, що вже в якості очільника школи філософії він відомий не лише під широко вживаним в оглядовій літературі титулом «іпат філософів», але і під титулом «проєдр філософів» - так його називають як новелла василевса Мономаха, так і наративне джерело – «Історія» Михайла Атталіати, котрий розповідає про новий заклад³⁴:

«Так і цю битву (з флотом русів – О.Л.) щасливо завершивши, василевс перебував у спокої та із задоволенням займався громадськими справами (πολιτικῶν πραγμάτων). Зібравши музейон законодавства (μουσεῖον τῆς νομοθετικῆς) та поставивши номофілака на чолі, також опікувався вивченням небесної філософії, вклавши його у руки проєдрові філософів, чоловікові, котрий серед нас вирізняється знанням, та спонукав молодих людей до вправ у мудрих словах та науках і разом с тим мав досить вчителів та удостоював їх царських почестей за ораторствування»³⁵.

Продовжувачем діяльності Михайла Пселла після відходу того від справ у 1074 р. став за призначенням Михайла Дуки Іоанн Італ, учень Пселла, уродженець Південної Італії, прибувший до Константинополя у 1049 році. Він тут засвоїв греку, а також вивчав філософію та математику під

³³ Agapitos P. A. Op. cit. P. 180.

³⁴ Wolska-Conus W. Op. cit. P. 229-233.

³⁵ Michael Attaliota. Historia. Bonnae, 1853. P. 21. Див. також оригінал та англ. переклад: Michael Attaleiates. The History / transl. by A. Kaldellis and D. Krallis. Harvard University Press, 2012. P. 34-37.

керівництвом Пселла, однак не виявив особливого таланту в риторичі. При цьому за правління Михайла Іоанн Італ кілька разів виконував дипломатичні місії до правителів нормандських князівств в Італії. Італ продовжував навчати платонівської філософії, широко застосовуючи інтерпретаційну логіку до важливих богословських питань протягом правління Михайла Дуки та Никифора Вотаніата. Однак, коли у 1081 році до влади прийшов Алексій Комнін, то він, притиснувши церкву у майновому відношенні, тим не менш скористався можливістю для демонстрації підкресленої богобоязності. І жертвою такої політики став Іоанн Італ.

У 1082 році василевс зібрав у палаці нараду, на якій Італ був засуджений за ересь. Алексій I особисто склав обвинувальний акт та надіслав його на затвердження до патріарха. Синодом 11 квітня анафема Італа була затверджена. До православного Синодикону додано 12 статей на засудження його вчення. Справа Іоанна Італа мала настільки значний резонанс, що залишила по собі на рідкість розлогу джерельну базу. Багато уваги його персоні приділила Ганна Комніна в своїй «Алексіаді» (кн. V, 8-9)³⁶. Один із кодексів афонського монастиря Діонісія зберіг рішення церковного суду 1082 р. над учнями Іоанна Італа, опубліковане у 1897 р. Ф. Успенським³⁷. Суд над Іоанном Італом став безпрецедентним прикладом втручання держави у питання освіти³⁸. Звісно не можна забувати й про те, що в умовах війни із південноіталійськими нормандцями суд над Іоанном Італом міг мати характер суто політичний. Іпат філософів і сам був італійським нормандцем. Зазвичай в інших випадках покарання за теоретичні протиріччя вчення того чи іншого вчителя відносно державної чи церковної ідеології обмежувались каяттям та визнанням своєї помилки.

Не можна не зазначити, що час правління Алексія Комніна відрізняється новою хвилею підвищеного зацікавлення

³⁶ CSNB 2, 1839. P. 256-267.

³⁷ Успенский Ф. И. Указ. соч. С. 1-67. Нова публікація: Gouillard J. Le procès officiel de Jean l'Italien: Les actes et leurs sous-entendus // Travaux et Mémoires IX, 1985. P. 133-174.

³⁸ Browning R. Enlightenment... P. 12-19; Agapitos P. A. Op. cit. P. 187.

держави в здійсненні опіки щодо освіти на різних рівнях. Ганна Комніна красномовно оповідає про облаштування її батьком життя столичного орфанотрофіону – притулку для сиріт із школами загальної (енкіклопедія) та граматичної освіти (кн. XV, 739).

Той же василевс видав декрет 1107 року, що регламентував можливість для священників, монахів та мирян викладати та залучення викладачів (дідакалів) до церкви в якості священників із збільшенням такому разі роги з 3 до 4 літрів золота. Дідакалі мусили, до речі, не лише викладати, але також і слідкувати за норовами мешканців міста⁴⁰. Останній декрет важливий, бо маркував те, що роль церкви в освіті в подальшому знову почала зростати. Державні навчальні заклади поступово поступилися своєю роллю церковним, зокрема Патріаршій школі. Втім і тут імперська скарбниця сплачувала принаймні частково посадові оклади вчителів та мала стосунок до їх призначення⁴¹.

Навіть посаду іпата філософів тепер стали займати клірики, але не одразу. Після Ігала її зайняв його ж учень Феодор зі Смірни, один із героїв діалогу «Тімаріон». У 1160-х роках цю посаду обіймав Михайло з Анхіалу, диякон та сакеларій Великої Церкви, а пізніше, у 1170-1178 рр. патріарх Константинопольський. Він мусив поклястися, що буде докладати максимальних зусиль для боротьби з ересями та обмежити своє викладання лише Аристотелем. Втім посада залишалася не церковною, а світською⁴².

Якщо централізоване викладання права дійсно зникло з візантійської практики⁴³, то наприклад посада іпата філософів на

³⁹ CSHB 3, 1878. P. 345-350.

⁴⁰ Gautier P. L'édit d'Alexis Ier Comnène sur la réforme de clergé // REB 31. 1973. P.165-201.

⁴¹ Browning R. The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century // Byzantion, 32 (1962). P. 167-202; 33 (1963). P. 11-40.

⁴² Constantinides C.N. Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 – ca. 1310). Nicosia, 1982. P. 114; Browning R. Enlightenment... P. 16.

⁴³ Медведев И.П. Указ. соч. С. 132-133.

державному утриманні, як і зацікавленість держави у підтримці вищої філософської освіти та підготовці придворних фахівців, зберігалася і пізніше. Костас Н. Константинідіс ілюструє це на матеріалах Нікейської імперії та ранньої палеологівської Візантії. Посаду іпата філософів обіймали Феодор Іринік (між 1204 та 1214 рр. перед тим як стати патріархом) та Димитрій Карикіс, котрий навчав логіки Никифора Влемміда⁴⁴. Василевс Іоанн Ватац діяв також і в інший спосіб, спрямовуючи державним коштом талановитих юнаків до приватних вчителів (як Никифор Влеммід або Георгій Вавускуміт) та до церковних дідаскалів.

Листування між Феодором II та Никифором Влеммідом показує, що імператор прагнув створити за допомогою патріарха значний навчальний заклад в Нікеї та запрошував Влемміда його очолити (ці події мають припадати на 1245-1246 рр.), однак той вже мав негативний досвід співробітництва з державою та відмовився, навіть під загрозою відлучення від церкви⁴⁵. Листування Феодора II також надає інформацію про школу при церкві св. Трифона, що він заснував в Нікеї. Школа діяла за державний рахунок. В ній вивчали курси загальної освіти (енкікліос педія) та поезики, а також Святе Письмо⁴⁶. Та й в цілому правління Феодора II характеризується підйомом навчання, відкриттям бібліотек тощо.

Після повернення Константинополя у 1261 р. місто стало полем інтенсивної просвітницької діяльності великого логофета Георгія Акрополіта та Максима (Мануїла) Головола, котрий до 1273 р. очолював школу патріарха, вищу освітню церковну інституцію. Але державна посада іпата філософів знову відзначена у листуванні Георгія Кіпрського аж у 1270-і рр., коли її обіймав учень обох названих візантійських вчених, диякон Іоанн Педіазім Поф, уродженець Фессалоніки. В подальшому він продовжував своє вчителювання вже приватним чином в Охріді (1280-і рр.) та у Фессалоніці до самої смерті у 1310-і⁴⁷.

⁴⁴ Constantinides C.N. Op.cit. P. 6-7, 9, 114-116.

⁴⁵ Ibidem. P. 10-14.

⁴⁶ Ibidem. P. 20-21.

⁴⁷ Constantinides C.N. Op.cit. P. 117-128. PLP 22235, також можливо

Пізніше «Просопографією Палеологівського часу» зафіксована діяльність лише двох іпатів філософів: хартофілакса Великої Церкви (1290-1300-і рр.) Нікити Кіпріана (PLP 13944) та великого хартофілакса у Константинополі (1351-1354 рр.) Іоанна Ампара (PLP 800). Тактикон Псевдо-Кодіна (1350-і рр.) вміщує посаду іпата філософів до переліку імператорських офіцій, на 29 місці⁴⁸. Однак фактично нічого не відомо про її функції, ані про утримання. Діяла ця посада і надалі, і навіть є відомою при дворі Константинопольських патріархів у XVIII ст. Після падіння Константинополя патріархія повністю сконцентрувала в своїх руках колишні державні функції опіки освітою як на нижчому, «тривіальному» рівні, так і на рівні Патріаршої академії⁴⁹.

Отже, до особливостей функціонування освітньої системи у Візантії безумовно належить зазначена Р. Браунінгом відсутність політичної фрагментації подібної до феодального Заходу. В умовах єдиної імперії усі її інтелектуальні сили концентрувались в одному місці, в столиці. Якщо розвинути цю думку, то ця концентрація з великої, щільно населеної та багатой на інтелектуальні ресурси території зосереджувала ту критичну масу людей інтелектуальних професій, яка вже не могла обійтися без інституціоналізації та уникнути уваги державної та суголосної із нею церковної влади. Схожі умови у країнах Західної Європи утворюються лише за формування абсолютистських монархій. Тож Західна Європа породила зовсім несхожу на візантійську розгалужену модель освіти корпоративної, контрольованої та якщо і фінансованої, то міськими громадами, церквою, фундаціями феодальних володарів тощо. Монарх в цих умовах міг виступати як один із фундаторів окремих навчальних закладів (таку роль зокрема неодноразово відігравали імператори Священної Римської імперії), але ніколи не єдиний для цілої системи. До того ж

PLP 22234.

⁴⁸ Georgius Codinus Curopalata, *De Officiis et Officialibus. Venetiis*, 1729. Р. 33 (також рр. 35, 38).

⁴⁹ Див.: Лебедев А. П. *История греко-восточной церкви под властью турок*. Кн. II. Санкт-Петербург, 2004. С.5–106.

завдяки домінуванню латини у писемній культурі західноєвропейського середньовіччя вся система в цілому мала наддержавний та позадержавний характер.

Візантійська ж освіта, хоч як мало ми знаємо про її структуру, мала ознаки контрольованості та регламентованості державою навіть на нижчому та середньому рівні. На рівні ж вищої освіти, що готувала риторів, правників, служителів церкви та державного апарату, вплив почергово уряду василевса та церкви добре простежується від часів єдиної Римської імперії, хіба що із перервою на VII-VIII століття, знання про які зажди потерпає від дефіциту історичних джерел. Держава зберігала за собою цю функцію аж до пізньовізантійського періоду. Її важливість полягала у постійній потребі підготовки державних же функціонерів, в контролі держави над суспільною думкою, над інтелектуальним середовищем як мінімум у столиці. Ми не можемо бути певні того, що василевси завжди вдало здійснювали політику в сфері освіти, контроль та опіку над освітніми закладами на практиці, але принаймні вони її постійно декларували. Так Візантія закладала підвалини під просвітницьку функцію держави, що стала визнаною нормою у набагато пізніші модерні часи.

ЯЗИЧНИЦЬКІ БОГИ В «КНИЗІ АНГЕЛА РАЗІЕЛЯ»

«Книга ангела Разієля» - добре відома і слабо досліджена магічна антологія на івриті з арамейськими вставками. Перше видання з'явилося в Амстердамі в 1701 році. Однак йому передувала довга традиція манускриптів, що починається десь до кінця XIV століття. Тексти в складі антології є різноманітними за мовою і змістом, а їх датування демонструє певні складнощі. І хоча суперечка щодо її складу ведеться давно, як мінімум з засновника єврейської бібліографії Моріца Штейншнейдера (1816-1907)¹, очевидно є незмінність і поверховість класифікацій². Це не дивно, так як до теперішнього часу немає ані наукового видання всієї антології, ані перекладів її на європейські мови³. Але ми не маємо наміру заглиблюватися в цю проблему в короткій замітці⁴. Треба підкреслити: той факт, що мова йде про антологію, знижував цінність книги в очах наукової спільноти, адже значення фрагментів часто здається нижчим, ніж реставровані, але гіпотетичні цільні твори. І дійсно, «Книга Ангела Разієля» - важливе джерело відновлених книг, за

¹ Moritz Steinschneider, *Catalogus librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana* (Berlin: Fiedlaender, 1852-1860), 639-641 (4042). Репринт: Hildesheim: Georg Olm, 1964.

² Ми не будьмо тут відтворювати історію питання. Вона докладно викладена в нашій книзі, яка зараз готується до видання. Коротко і найбільш докладно склад «Книги Разієля» спеціально розбирається в статті: Bill Rebigier, "Zur Redaktionsgeschichte des *Sefer Razi'el ha-Mal'akh*," *Frankfurter Judaistische Beiträge* 32 (2005): 1-22.

³ Справедливості заради, була вкрай невдала спроба перекладу на англійську мову – Steve Savedow, tr. *The Book of the Angel Raziel* (York Beach, Maine: Samuel Weiser, 2000). Звичайно, книга складна і можливі різні тлумачення тих чи інших фраз. Однак, існуючий англійський «переклад» настільки далекий від сенсу оригіналу, що на нього неможливо спиратися навіть в мінімальному обсязі. Автор даної статті зараз працює над перекладом антології російською мовою.

⁴ Ця проблема розбирається в написаній нами книзі, яка зараз готується до видання.

всій їх умовності. Таким є, наприклад, відомий текст «Шіур Кома» («Вимірювання тіла»)⁵. Інший приклад - «Книга таємниць» («Сефер ха-Разім»)⁶. Мордехай Маргаліот запропонував свою версію тексту. Є альтернативна версія, яка ґрунтується на теорії Пітера Шефера, який припустив, що пошуки однієї початкової версії не мають сенсу, так як стародавні тексти часто є різними комбінаціями, зібранням значного числа дуже коротких творів⁷. Звісно ж, що і в подальшому використанні «Книги ангела Разіеля» при публікації різних творів може виявитися перспективним.

Яким же є статус книги в іудейській традиції? Зрозуміло, що її положення є досить маргінальним і... важливим. Книга не дає відповідей на стандартні запитання, які ставить перед віруючим приналежність до релігійної традиції. В іудаїзмі це, в

⁵ Дивись: Martin Samuel Cohen, *The Shi'ur Qomah: Texts and Recensions* (Tübingen, 1985).

⁶ Mordecai Margalioth, *Sefer ha-Razim: Hu sefer kishufim me-tkufat ha-Talmud* (Jerusalem: Yediot Akhronot, 1966) (Hebrew).

⁷ Теорія спеціально викладена в: Peter Schäfer, „Research into Rabbinic Literature: An Attempt to Define the Status Quaestionis,” *Journal of Jewish Studies* 37:2 (1986):139-152. продовжив роз'яснення як відповідь на критику Хаїма Міліковського: Peter Schäfer, „Once again the Status Questionis of Research in Rabbinic Literature: An Answer to Chaim Milikowsky,” *Journal of Jewish Studies* 40:1 (1989): 89-94. Хоча основні ідеї цієї концепції висловлював і раніше: his, “Tradition and Redaction in Hekhalot Literature,” *The Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period* 14:2 (1983): 172-181. Репринт в: *Hekhalot-Studien* (Tübingen: J.C.V.Mohr, 1988), 8-16. Пітер Шефер також спеціально розглядає в контексті традиції «Меркава»: його, “Review: Merkavah Mysticism and Rabbinic Judaism,” *Journal of the American Oriental Society* 104:3 (1984): 537-541. Шефер бачив свого попередника в Давіде Гальперіне, дивись: його, „Handschriften zur Hekhalot-Literatur,” *Frankfurter Judaistische Beiträge* 11 (1983): 113-193 (Репринт: *Hekhalot-Studien* (Tübingen: J.C.V.Mohr, 1988), 154-233 (see pp. 200-201)). Власне, підхід Шефера виявився продуктивним для вивчення середньовічних текстів. Див: Bernard Cerquiglini, *In Praise of the Variant: A Critical History of Philology* (Baltimore: JHU Press, 1999). Спочатку по-французьки: *Eloge de la variante: Histoire critique de la philology* (Paris: H. Champion, 1989).

першу чергу, релігійне законодавство. Книга не важлива як біблійний коментар чи виклад основ віровчення. «Сефер Разіель» - досить сумбурна антологія, добірка різноманітних фрагментів різного змісту. Тут уривки коментарів перемежуються з «науковими текстами», які сьогодні виглядають досить безпорадними, і з магічними формулами. З іншого боку, авторитет цієї книги в середовищі релігійних людей досить великий. Її багато хто знає і ставлення до неї дуже шанобливе.

Книгу часто використовували і використовують як «сгулу», тобто предмет, на зразок талісмана, що володіє певними властивостями, що притягує до себе певний магічний вплив, зазвичай, але не завжди, вплив планет. Є вірування, що антологія, якщо зберігається вдома, робить дітей розумними і оберігає будинок від пожеж. З цієї причини її часто перевидають, в тому числі у вигляді мініатюрних книжок, не призначених для читання. Передбачається, що їх власники будуть зберігати їх вдома через їх «магічні властивості».

Філіп Александер опублікував статтю⁸, в якій реагує не на всю антологію, але на зібрану Мордехаєм Маргаліотом «Книгу таємниць», в тому числі і з використанням «Книги Разіеля». Стаття в значній мірі ознайомча, в ній особливо підкреслюється факт наявності в іудейській традиції, - хоча саме визначення цієї традиції не є простим завданням, - магії, умовно язичницької за походженням. Власне, насправді, у всьому цьому немає нічого екстраординарного, магія існувала і існує в різних культурах, її практикують люди, які формально належать до різних церков і конфесій.

Іноді за гучними словами ховається досить проста реальність. Типовий приклад може допомогти зрозуміти, як це працює.

Як приклад ми обрали невеликий фрагмент, де згадуються грецькі язичницькі боги, щоб показати їх роль в

⁸ Philip S. Alexander, "Sefer ha-Razim and the Problem of Black Magic in Early Judaism." In *Magic in the Biblical World. From the Rod of Aaron to the Ring of Solomon*, edited by Klutz, Todd E. (London-New York: T&T Clark International A Continuum Imprint, 2003), pp. 171-190.

книзі, контекст. Ми, навмисне, не розбираємо весь текст антології. Це занадто складне завдання і воно не підходить для статті. Книга містить дуже різноманітні фрагменти. Для статті ми обрали уривок із загальновідомими грецькими богами. Це дозволяє не заглиблюватися в дуже складні і неоднозначні конструкції. Потрібно відзначити, що у нас є стаття про один обряд з «Книги ангела Разіеля», що має паралелі в язичницькій і християнській літературі⁹.

Обраний нами фрагмент надрукований на обох сторонах п'ятого аркушу амстердамського видання 1701 року. Потрібний фрагмент - цілком з нашого нещодавно опублікованого перекладу, але без непотрібних в даній статті приміток:

У сьомому будинку служить Сатурн і ангел його - Міхаель.

У перший астрологічний період, Сатурн зветься Кортус <קורטוס>, у другий - Псітос, в третій - Кармелус <קרמלוס>, в четвертий - Панпофос <פנפופוס>.

У шостому будинку служить Юпітер, а його ангел - Баракиель <ברקיאל>, а в четвертий астрологічний період зветься Ейн Ор <עין אור>, у другий - Панівор <פניבור>, в третій - Зевс <זאוס>, Кнініель <קניניאל>.

У п'ятому будинку служить Марс, а його ангел - Габріель. У перший період зветься Адом <אדום>, у другий - Даром <דרום>, в третій - Барон <ברון>, Пазтум <פזטום>.

У четвертому будинку служить Сонце, а його ангел - Додніель <דודניאל>, в перший період зветься Хама Кізлос <חמה קיזלוס>, у другий - Харотас <הרוטס>, в третій - Тадфорім <תדפורים>, в четвертий - Танпаель <טנפאל> Пнійос <פניוס>.

У третьому будинку служать Меркурій, Венера, а його (ix?) ангел - Хасдіель <חסדיאל>. У перший астрологічний період зветься Кохав <כוכב> і Нога <נוגה>, у другий - Афродіті <אפרודיטי>, в третій - кліп

⁹ Eugene Kuzmin, "Dreaming with Doves: Between Venus and Angels of God." *Judaica Petropolitana* 10 (2018): 5-45.

Вімпес <קליפו וימפס>, в четвертий - Пазтор <פזטור>.

У другому будинку служать Меркурій, Сонце. А їх ангел - Цадкіель <צדקיאל>. У перший астрологічний період зуться Кохав <כוכב>, Хама <חמה>, Гермім <הרמים>. У другій - Хітуфіель <היטופיאל>. У третій - Телімени <טלים>. У четвертий - Антолім <אנטולים>.

У першому будинку служить Місяць, а його ангел - Аніель <עניאל>. У перший астрологічний період зеться Левана <לבנה> Плон <פלוגית>, у другій - Сріко <סריקו> в третій період - Назфіло <נזפילו>, в четвертий - Гіпархі <היפרכי>¹⁰.

Отже, фрагмент містить практичну інформацію з астральної магії. Певні магичні операції слід проводити під певним астрологічним впливом. Самі магичні дії супроводжуються зверненнями до різних ангелів, які служать у час, відповідний до їх спеціалізації. Існує поняття "астрологічні будинки", що відображають етапи добового руху сонця. Тут же мова про інше, про сфери впливу планет. Сьомий будинок відповідає Сатурну. Той, хто оперує його впливами, мусить звертатися до архангела Михаїла-Міхаеля, який згадується безпосередньо в біблійному тексті (Дан. 10:13, 21; 12: 1). Додатково для кожного з чотирьох періодів, з яких складається календарний рік, є свій керуючий ангел, до которого слід звертатися у відповідний йому період. По суті, ці періоди є порами року, але тут їм надається астрономічний, астрологічний сенс:

Перший астрологічний період - Сонце в Овні, у Тельці і в Близнюках, 91 день, 3 години і десь чверть або третина години.

Другий астрологічний період - Рак, Лев, Діва, 91 день, 6 годин і десь чверть або третина години.

<Третій астрологічний період. Терези, Скорпіон, Стрілець. 91 день, 3 години і десь чверть або третина

¹⁰ Книга ангела Разиеля (СПб: Академия исследования культуры, 2020), 1:96-98.

години>¹¹.

Четвертий астрологічний період - Козеріг, Водолій, Риби, 91 день з одного і десь чверть або третина години¹².

Отже, в будинку Сатурна під проводом архангела Михаїла в кожен з чотирьох астрологічних періодів керують ангели греко-римського походження. Шваб припустив, що Кортос - це спотворення імен Хронос або Кронос¹³. Шваб їх не розрізняє. І справді, ці боги часто ототожнювалися. Звичайно, Кроносу або Хроносу традиційних відповідає планета Сатурн. Таким чином, тут такий ангел-бог цілком доречний. Втім, етимологію неможливо однозначно підтвердити. В імені можливо побачити і арамейське слово «Корет» <קורט>, «зернятко» або вказівка на міру, щось дуже маленьке. Але такий сенс в меншій мірі відповідає контексту. Можливі інші тлумачення слова.

Ім'я наступного ангела Шваб вважає спотвореним і прочитує як «Hermolaus»¹⁴. Однак, прочитавши фонетично написане тут ім'я можна побачити бога Кармелуса. Його згадує Тацит в «Історії» (2:78). Але, звичайно, тут нічого неможливо казати однозначно. Далі - Панпофос. Шваб вважає, що це спотворене «Пантеос»¹⁵, тобто «Всебог». Це позначення божества, яке поєднує в собі атрибути або властивості декількох або всіх богів. В даному контексті це ім'я виглядає дивно. Можна, звичайно, просто побачити тут те, що написано, «пофос», тобто «томління», «тугу», «потяг».

Маг, який діє під впливом планети Юпітер, звертається

¹¹ В амстердамському виданні 1701 року третій період пропущено. Але він є в віленському виданні (1876, перевидано в 1878).

¹² В амстердамському виданні - 4 гесто. *Книга ангела Разиеля* (СПб: Академия исследования культуры, 2020), 1:68.

¹³ M. Moïse Schwab, *Vocabulaire de l'angéologie d'après les manuscrits hébreux de la bibliothèque nationale* (Paris: Imprimerie nationale, 1897), p. 235 (347).

¹⁴ Ibidem, p. 242 (354).

¹⁵ Ibidem, p. 223 (335).

до ангела Баракієля. Слово "барак" давньоєврейською - "блискавка". Таким чином, ангел хоч і не згаданий в Біблії, не має проблемного походження. У четвертий астрологічний період під впливом планети Юпітер звертаються до ангела Ейн Ор. Давньоєврейською це означає "джерело світла". Значення наступного імені, Панівор, важко зрозуміти, йому можуть бути надані різні тлумачення. Далі слідує ангел Зевс. Немає нічого дивного, що він діє під впливом планети Юпітер. Значення імені ангела, відповідного першого періоду, не є очевидним. Шваб вважає, що ім'я написано з помилкою, його слід читати як Кнініель, тобто Бог Ревнивий¹⁶.

Наступна група відповідає планеті Марс. Ангелів очолює Габрієль-Гавриїл, як і Михаїл він згадується в біблійній Книзі Даниїла (8:16, 9: 20-27). Далі, четвертому і третьому астрологічним періодам відповідають Адом і Даром, тобто "червоний" і "південь" давньоєврейською. Далі ж слідують два ангела з іменами, значення яких не здається очевидним і їх можна тлумачити різноманітно. Останнє закінчується на "ус" або "ос" і може походити від якогось латинського або грецького слова. Однак, ми не будемо заглиблюватися у можливі і неоднозначні тлумачення імені.

Зараз, коли загальна картина ясна, вичленимо лише грецьких богів, так як загальне число імен є досить значним.

У наступній групі, що відноситься до Сонця, ситуація схожа. Там є слова з неочевидним значенням, але, можливо, грецького походження. Візьмемо лише ті, що мають максимально можливе відношення до нашої теми. У другому періоді бачимо ангела Харотаса. Шваб припустив, що це Евротас, назва річки в Греції і одночасно ім'я річкового бога¹⁷. Однак тут можна побачити і спотворення слова «хорос», тобто «коло». Це більшою мірою підходить для ангела, що має відношення до Сонця. Керує в даному будинку ангел з давньоєврейським ім'ям Доднієль.

Далі група, де керують Меркурій і Венера. Їх ангел носить давньоєврейське ім'я Хасдієль. Забавно, що першим

¹⁶ Ibidem, p. 239 (351).

¹⁷ Ibidem, p. 115 (227).

періодом керують ангели Кохав і Нога. Власне, «кохав» - це планета Меркурій, а «нога» - планета Венера на івриті. Другий же період співвідноситься з ангелом Афродіті. І немає нічого дивного, що Афродіта поміщена в будинок планети Венера. Не будемо коментувати інші імена в цьому будинку, оскільки вони дуже складі і в них важко побачити давньогрецьке походження.

Наступний будинок – будинок Меркурія і Сонця. Тут керує ангел Цадкіель. Цікаво, що слово «цедек», «справедливість» також позначає планету Юпітер. За цим слідує імена Кохав, тобто планета Меркурій, і Хама, тобто Сонце. Потім – Гермім. У ньому нескладно впізнати Гермеса, тим більше, що в будинку планети Меркурій він дуже доречний. Далі, крім останнього імені, імена не мають ймовірного греко-римського походження. Однак, важко визначити, що означає Антолім, занадто багато сумнівних тлумачень допустимо в цьому випадку.

Таким чином, що роблять давньогрецькі боги у тексті давньоєврейською мовою? Це звичайний текст з астральної магії, яка цілком універсальна і не має національних особливостей як мінімум з пізньої античності. Грецькі боги в цьому контексті - ангели божі, які, однак, не займають серед ангелів ключові позиції.

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ
МІЖ ЦЕРКВОЮ ТА КОРОЛІВСЬКОЮ ВЛАДОЮ
В АНГЛІЇ КІНЦЯ ХІ – ПОЧ. ХІІ СТ.
У ВИСВІТЛЕННІ ПРОФ. Л.М.БЕРКУТА**

Різноманітні вектори наукової діяльності українського історика-медієвіста проф. Л. Беркута (1879-1940) протягом життя постійно перепліталися. Наукові вподобання вченого спрямовували розвиток його подальших дослідницьких студій.

Історія раннього християнства та Західної церкви стала сферою наукових вподобань Л. Беркута ще в період його навчання в Київському університеті св. Володимира.

Так в 1901 р. закінчуючи курс історично-філологічного факультету цього університету, Л. Беркут під керівництвом свого метра Ф.Я. Фортинського пише студентський випускний твір саме на церковну тематику «Очерки из истории борьбы за инвеституру во время императора Генриха V. Генрих V и Пасхалис II до конкордата 1111 г.», виданий в Києві 1902 р.¹

Вдруге, цією тематикою він займається перебуваючи в Варшавському університеті на посаді приват-доцента. У 1914 р. ця ж робота виходить тільки в більш ширшому вигляді, вже в якості магістерської дисертації: «Борьба за инвеституру во время императора Генриха V, т.1. До папской привелегии инвеституры 13 апр. 1111 г. включительно»².

Намагаючись відтворити в своїх наукових студіях, цілісну картину проблеми боротьби за інвеституру між «Regnum et Sacerdotium», Л. Беркут, не обходить стороною історію взаємовідносин між церквою та королівською владою в Англії кінця ХІ – поч. ХІІ ст.

Для українського професора архіважливо простежити взаємозв'язок та взаємозумовленість подій цієї «європейської

¹ Беркут Л. Очерки из истории борби за инвеституру во время Императора Генриха V. Генрих V и Пасхалис II до конкордата 1111 г. Киев, 1902.

² Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX вв. Москва, 2019.

драми», а саме повторення конфлікту боротьби за владу, але вже не між папою і імператором, а між Кентерберійським архієпископом і королем Англії, який розгорнувся за кілька років до Вормського конкордату 1122 р.

Цій події вчений присвятив невелику монографію: «Йоркские Трактаты как источник для характеристики английских церковно-политических идей в эпоху до конкордата 1107 г.». Торкаючись питання про закономірність і зв'язок двох згаданих церковних конфліктів Л. Беркут зазначає в ній наступне: «Мало того, самый конкордат 1107 г., заключенный с папством младшим сыном Вильгельма Завоевателя – королем Генрихом I, часто рассматривался вне связи с континентальной историей, хотя следует признать его главнейшие общие положения»³...

Далі професор акцентує увагу на загальні об'єднуючі моменти між двома підсумковими документами цієї зтяжної боротьби за інвеституру – Лондонським (1107) та Вормським (1122) конкордатами, які досить рельєфно відбили як ступінь конфлікту між двома гілками феодальної влади, так і между компромісу між ними: перш за все для обох документів характерною є відмова короля від права пожалування кільцем і посохом, але зі збереженням королівської пропозиції (*assensus*) для майбутнього кандидата; а також принесення останнім тимчасової (*temporalia*) ленної клятви, саме цей момент для Л. Беркута, є вихідним пунктом папських міркувань ще на соборі в Гвасталі (1106), задовго до Вормсу⁴...

У своїх наукових студіях, присвячених історії середньовічної церкви, Л. Беркут влучно акцентує свою увагу на ролі церкви в політико-правовій системі середньовічного суспільства. Процес розвитку соціальних складових, формування політичних відносин в європейських державах багато в чому залежав від взаємин між державою та церквою,

³ Беркут Л. Йоркские трактаты, как источник для характеристики английских церковно-политических идей в эпоху до конкордата 1107г. Варшава 1911. С.2-3.

⁴ Там само.

цілком логічно зазначає український дослідник⁵.

Однак, відносини не були лінійними або простими, дуже часто мало місце суперництво чи зіткнення інтересів двох гілок влади світської і духовної, яке позначалося в формі кризи, іноді навіть гострої, хоча в той час вказане протистояння не набувало ще такого взаємного антагонізму, який виник в Англії в XVI ст. На матеріалі аналізу історичних подій в Англії після норманського завоювання Л. Беркут, уважно простежує етапи розвитку цього «двобою», досить раціонально він показує тут певну аналогію з Німеччиною⁶.

У 1066 році, завдавши поразки Гарольду в битві біля Гастінгса, Вільгельм I (1066-1087) Норманський або Завойовник, син Роберта Диявола, завоював Англію, ставши її королем. Разом з Англією під владою Вільгельма опинилася і місцева стародавня церква, яка володіла великим майном і користувалася величезним впливом у всьому королівстві⁷.

Звичайно військові перемоги Вільгельма не могли гармонізувати внутрішнє життя тогочасного суспільства, розірвати етнокультурні протиріччя. Англійські королі починаючи з Вільгельма були змушені шукати підтримку серед князів єпископів, впливових абатів великих монастирів - таким є важливий висновок Л. Беркута.

Український вчений підкреслює, що відразу після битви при Сенлак, і вже в 1070 р. король робить рішучі кроки до перетворення внутрішнього життя церкви.

Король намагається забезпечити собі підтримку і схвалення римської курії, йому потрібно було освятити весь свій завойовницький план авторитетом і підтримкою церкви. Л. Беркут пише з цього приводу: «было вполне естественным, если старые и до некоторой степени обязательные отношения между королем и папою – тогда им был Александр II (1061-

⁵ Шепеляк О. Становление и развитие идеи верховного права в условиях борьбы за инвеституру // Власть и общество (теория и практика) ... URL: <http://elibrary.kubg.edu.ua>.

⁶ Беркут Л. Йоркские трактаты... С. 4–7.

⁷ Барлоу Ф. Вильгельм I и нормандское завоевание Англии / пер. с англ. под ред. С. Иванова. Санкт-Петербург, 2007. С. 221.

1073) – прийняли тепер очень сердечный и предупредительный характер, создавший для обеих сторон удивительную атмосферу взаимного доверия»⁸. Союз короля з Римом тривав і при новому папі Григорії VII (1073-1085), досить плідно. Гільдебрандівські ідеї культивувалися і здійснювалися двома найвидатніших ученими ченцями свого часу Ланфранком (1005-1089) та Ансельмом (1033-1109), які згодом стали ієрархами Англійської церкви, займаючи архієпископську кафедру в Кентербері⁹. Вільгельм на ділі намагається довести свою відданість та покірність приемнику св. Петра і примушує нормано-англійський єпископат опублікувати забуті постанови стосовно целібату, а також обіцяє віддати під суд всіх одружених кліриків. Король непохитно намагається реалізувати задуману церковну реформу і суворо забороняє баронам чи князям вимагати гроші за отримання церковних посад¹⁰.

Ситуація дозволяла в Римі думати про можливість легалізації всієї політичної системи Гільдебранда, яка базувалася на так званій теорії «двох влад» і знайшла своє відображення в окружному посланні папи Григорія VII - «*Dictatus papae, pontifex universalis*», - своєрідної тезисної програми католицької церкви¹¹.

Дуже лаконічно суть теорії «папської теократії» виклав в своїх студіях Л. Беркут: «последнее звено политической системы Гильдебранда именно: подчинение всех светских князей власти викария ап. Петра, как призванного руководителя Божьего царства на земле» і така ідея не повинна по задуму папства зустріти опір в особі англійського короля, який не раз доводив свою покірність церкви¹². Але, продовжує український професор, історичні обставини склалися таким чином, що планам Римської Церкви в Англії не можливо було здійснитися.

⁸ Беркут Л. Н. Йоркские трактаты... С.3.

⁹ Там само. С.4.

¹⁰ Там само.

¹¹ Stickler A. M. «Gladius» nel registro di Gregorio VII. Torino, 1948. P. 89–103.

¹² Беркут Л. Н. Йоркские трактаты...С.5.

Л. Беркут позначає головні причини такого становища¹³. По-перше Англія була вже давно завойована і не потребувала допомоги не від кого, а по-друге місцевий єпископат висловлювався проти втручання папства в справи Англійської церкви. Саме в останньому моменті Л. Беркут проводить чіткі паралелі з позицією і настроями німецької ієрархії, яка теж робила все можливе, щоб відокремитися в «незалежну владу» від папи і далекого Риму¹⁴.

Після смерті Вільгельма Завойовника (+1087), влада в Англії переходить до рук, молодшого з двох синів, теж до Вільгельма, прозваного Рудим. Л. Беркут в своїх студіях, аналізуючи церковно-політичні взаємини в Англії при новому королі, дає йому далеко не втішну характеристику, називаючи його холодним тираном, який не знає ані совісті, ані честі, ані батьківської поваги до церкви.

В період правління Вільгельма Рудого (1087-1100) взаємини між світською та духовною владою придбали яскраво ворожий характер. Цинічне ставлення нового правителя до церкви, тотальна корупція, постійні конфлікти призвели, пише Л. Беркут, англійський клір «до гострого невдоволення»¹⁵.

Відносини між церквою і державою обтяжувалися і тим, що новий архієпископ Ансельм Кентерберійський так і не зміг відстояти інтереси церковних інституцій в питанні раніше проведеної державою секуляризації релігійних володінь, а це викликало невдоволення з боку Вільгельма Рудого і він залучив примаса Англії до феодального суду. І тільки завдяки саме світській, а не церковній опозиції, Ансельм Кентерберійський був звільнений від королівського свавілля. У 1097 р. Ансельм покинув Англію¹⁶.

Після смерті Вільгельма Рудого королем Англії став його брат Генріх I на прізвисько Боклер, тобто Мудрий (1100–1135). Спираючись на дослідження Вільяма Стаббса (1825–1901), професора Оксфорда, єпископа Честера, знаменитого

¹³ Там само.

¹⁴ Беркут Л. Н. Очерки из истории борьбы... С.2.

¹⁵ Беркут Л. Н. Йоркские трактаты... С.8.

¹⁶ Там само. С.9.

історика середньовічної Англії, і його трьох томний твір «Конституційна історія Англії»¹⁷, Л. Беркут пише: «Генріх I с помощью клира и англо-саксонов – быстро обеспечил себе обладание английским тронном, был тем человеком, который мог, по общему складу характера, возстановить нормальные порядки в церковно-политической жизни государства»¹⁸. Змальовуючи церковно-політичні відносини за нового англійського короля Л. Беркут, залучаючи дані англійської історіографії¹⁹ робить висновок, що тепер в нових умовах взаємовідносин, мова йде не про претензії папи на світове панування, і навіть не про саму інвеституру, так як, вплив римської курії на Британські острови було зведено до мінімуму, церковна партія хотіла лише одного – врегулювання відносин в рамках і рисах, які склалися в період правління першого короля нормандської династії²⁰.

Розуміючи це, продовжує Л. Беркут, Генріх I обіцяє в своєму королівському маніфесті знищити регалії і пов'язані з ними зловживання та скасувати грошові побори з церкви, а також, що особливо важливо, в своєму листі, запрошує Ансельма Кентерберійського зайняти свою кафедру і почесне місце в королівській раді²¹. Щодо останнього то Л. Беркут вказує на трансформацію поглядів «патріарха Британії», який після вигнання, повертається до Англії зовсім іншою людиною²².

Ознайомившись з григоріанськими ідеями і глибоко перейнявшись ними, він не тільки відмовився принести королю звичайну ленну присягу, а й зажадав знищення світської інвеститури. В результаті чого Ансельм був змушений вдруге покинути Англію²³. Виниклий конфлікт, який прийняв затяжну

¹⁷ Stubbs W. Constitutional History of England Oxford 1897 vol 1. p. 328.

¹⁸ Беркут Л. Н. Йоркские трактаты. С.10.

¹⁹ Stubbs W. Select charters and other illustrations of English constitutional of English Constitutional History Oxford, 1905, p.99.

²⁰ Беркут Л. Н. Йоркские трактаты.. С. 10-11.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само. С.11-12.

форму подальшої дипломатичної боротьби, тривав близько п'яти років, продовжує Л. Беркут, і закінчився спочатку пленарною угодою в Еглі (1105), а потім відомим Лондонським конкордатом 1107 року, за яким дві сторони досягли угоди, Генріх I відмовлявся від права пожалування «кільцем та посохом, проте зберіг за собою право ленної присяги так зв. «temporalia», від обраних за його згодою кандидатів.

Отже, боротьба за інвеституру в Англії завершилася компромісом, сторони дійшли визначених домовленостей, котрі в майбутньому лягли в основу Вормського конкордату (1122), який став остаточною етапом боротьби за інвеституру в Німеччині²⁴. Сам Лондонський конкордат не був бездоганим і багато питань церковно-державних відносин залишилися не вирішеними, але він поклав початок дискусії про правові підстави влади монарха в середньовічній Англії²⁵.

Даючи коротку характеристику конкордату, український професор, приходять до висновку, що врегулювання проблеми взаємовідношень Церкви та королівської влади в Англії, завдяки конкордату 1107 р., було не капітуляцією держави перед Церквою, а швидше за все, «ініціативою компромісу», який долинав від представників інтелектуальної церковної еліти XII ст., шляхом знаходження нових взаємин церкви і держави, розмежуванням їх юрисдикцій і повноважень, а також переосмислення самої теократичною моделі королівської влади...

²⁴ Казанский А. Данте. Демистификация. Долгая дорога домой. Том V, URL: <https://books.google.com.ua>.

²⁵ Plassmann A. Die Normanen: Erobern, Herrschen, Integrieren. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 2008. S. 209–211.

В. В. Чепіженко

«ПОЛІТИЧНА МОВА» В СТРАТЕГІЯХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ВЛАДИ РІЧАРДА II ПЛАНТАГЕНТА

У своєму дисертаційному дослідженні¹ автор представленої на цих сторінках розвідки ґрунтуючись на аналізі політичних практик Річарда II Плантагенета (1367–1400 рр.), англійського короля, що перебував на троні з 1377 р. по 1399 р., запропонував власну реконструкцію концепції правління названого монарха. Принагідно, користуючись урочистою присвятою цього випуску «Libra» науково-педагогічному ювілею Ірини Вікторівни Немченко, хочу уклінно подякувати їй, як ідейному натхненнику та науковому керівнику зазначеної дисертації. Ірина Вікторівна була і є для мене взірцем наукових розшуків, одnodумцем та порадиником, Вчителем та Наставником!

Річард II не був політичним мислителем і не писав політичних трактатів, а тому концепція правління, що її мав англійський монарх, в першу чергу ретранслюється через його вчинки, рішення, дії. Сучасний американський історик Рендольф Гед запропонував визначати «політичну культуру» як «весь комплекс ідей, пропозицій, рефлексій, конкретних дій та очікувань, що група досліджуваних людей [*або, в нашому випадку конкретна особа – авт.*] має стосовно характеру та умов їх колективного існування»². Після лінгвістичного повороту, праць структуралістів та постмодерністів, у істориків більше не викликає сумнівів те, що єдиним джерелом з якого ми

¹ Чепіженко В. В. Річард II Плантагенет: політичні практики та концепція правління: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2021. 296 с.; Чепіженко В. В. Річард II Плантагенет: політичні практики та концепція правління : автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2021. 16 с.

² Head R. C. Early modern democracy in the Grisons: Social order and political language in a Swiss mountain canton, 1470–1620. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 6.

можемо реконструювати ці «вчинки, рішення та дії», «ідеї, пропозиції чи рефлексії» є доступні нам тексти епохи, що вивчається. І будь-який текстовий продукт епохи, що вивчається, насправді може сказати нам щось про політику.

Сукупність вербальних структур, які використовуються у сфері політики і здійснюють вплив на політичну свідомість індивідів та їх участь у перебігу політичних процесів прийнято позначати ідіомою «політична мова»³. За визначенням Л. П. Нагорної, «політична мова – це сукупність дискурсивних практик, що формують сферу політичної комунікації»⁴.

Французький історик Жан-Філіп Жене запропонував шість різних дискурсів чи субідіом в галузі політичної мови, що складають ідіому пізньосередньовічної політики. Він визначив їх за текстами, що на сьогодні зберегли сліди цих ідіом у формі, доступній для аналізу істориками. Перший дискурс – це політичне ораторське мистецтво, публічні промови, включно з проповідями; другий – політична поезія; третій – книги та трактати, покликані надати настанови правителям; четвертий – теологічні праці та релігійні твори з політичним підтекстом; п'ятий – закони; шостий – вчені коментарі на більш ранні наррації політичної теорії. Після того, як цей корпус був зібраний, історик міг перейти до наступного кроку: визначення характерної лексики. В широкому сенсі мова йде про аналіз того, що означали конкретні слова в конкретному лінгвістичному контексті: як вони використовувалися і як їх вжиток змінювався протягом часу. На цьому етапі роботи, після збору статистики, дослідник повертався до текстів, щоб вивчити їх конотації, колокації та особливості їх використання в даній конкретній ідіомі⁵.

Ще однією дискурсивною практикою, що формує сферу

³ Визначення за: Петренко В. Особливості визначення політичної мови // Політичний менеджмент, № 2. 2007. С. 21.

⁴ Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ: Світогляд, 2005. С. 72.

⁵ Genet J.-Ph. New politics or new language? The words of politics in Yorkist and early Tudor England // The End of the Middle Ages? / ed. J. L. Watts. Stroud: Sutton, 1998. P. 23–64.

політичної комунікації, на нашу думку, є стратегія титулувань. Титул – це ще один специфічний концепт «політичної мови», за допомогою якого здійснюється політична взаємодія. Титул як елемент звертання та ввічливості за своєю формою також є частиною комунікативного акту. Система титулування володаря всередині країни та мова дипломатичного листування із відповідним вживанням титулів та звернень до інших правителів є частиною «політичних правил гри» в середньовічній «символічній комунікації»⁶.

В 1995 р. «головний» сучасний біограф Річарда II Найджел Сол написав статтю⁷, що широко цитується та й широко приймається у сучасних академічних інтерпретаціях правління Річарда II. Сол підкреслив появу в 1390-х рр. того, що він назвав новим «словником королівської влади», новим набором мовленнєвих форм, що їх Річард II активно користав для укріплення своєї влади. В основі тези Сола лежали слова хроніста Томаса Волсінгема, який повідомив, що під час роботи «Парламенту помсти» 1397 р. королівський фаворит та спікер Палати громад сер Джон Буші «приписував [Річарду II] не людські якості, а божественні, вигадуючи улесливі та екстравагантні вирази, котрі були зовсім недоречні для опису простих смертних. Так, щоразу, як він звертався до короля, що

⁶ Про історичну комунікологію та культуру комунікації в середні віки див.: Althoff G. *Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2012. 256 s.; Althoff G. *Spielregeln der Politik im Mittelalter. Kommunikation in Frieden und Fehde*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2014. 404 s.; Althoff G. *Rules and Rituals in Medieval Power Games. A German Perspective*. Leiden: Brill, 2020. 282 p., а також: Дятлов В. О. *Історична комунікологія та культура комунікації доби Середньовіччя і ранньомодерного часу: Навчальний посібник*. Чернівці: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2016. 160 с. та Дятлов В. О. *Комунікативна культура Середньовіччя та Раннього модерну в сучасній німецькій історіографії. Від історії комунікацій до історичної комунікології?* // Сіверянський літопис. 2007. № 1. С. 106–116.

⁷ Saul N. *Richard II and the Vocabulary of Kingship* // *The English Historical Review*. Vol. 110, No. 438 (Sep., 1995). P. 854–877.

сидів на своєму троні, він простягав руки та падав перед ним ниць, здіймаючи руки в знак прохання, так би мовити, благаючи його возвеличену, високу та богомтворену величність бути ласкавим виконати те чи інше прохання. Юний король⁸, що був шанобливий до почесних титулів та полюбляв лестощі, не стримував це поклоніння, як йому б личило, але був надміру в захваті від нього⁹. Адам Аск при описі парламенту в Шрусбері 1398 р. також зазначає, що «король продовжив засідання парламенту в Шрусбері з демонстрацією такої земної розкоші, якої ще не чули вуха»¹⁰.

Головним серійним джерелом для аналізу змін в стратегіях титулування та для виокремлення специфічних «лексем» «політичної мови» Найджел Сол, і не тільки він¹¹, обирає парламентські петиції, що відносяться до серії SC 8 ('Ancient Petitions') Національного Архіву Сполученого Королівства (TNA), яка, хоч і є продуктом архівної раціоналізації XIX ст., все ж значною мірою заснована на

⁸ Зауважимо, що Річарду II в 1397 р. виповнилося 30 років. Вік, за середньовічними мірками, доволі зрілий. Чому хроніст називає тридцятилітнього монарха «юним»? – це предмет окремого дослідження. Ми звернулися до цієї проблеми у своєму дисертаційному дослідженні та презентували свої думки на V Міжнародному науково-практичному семінарі «Текст і образ: особливості взаємодії між нарративом та візуальністю» на кафедрі історії мистецтв КНУ імені Тараса Шевченка 12 жовтня 2018 р.

⁹ The St Albans Chronicle: The Chronica Maiora of Thomas Walsingham, II: 1394–1422 / ed. J. Taylor, W. R. Childs and L. Watkiss. Oxford, 2011. P. 80–81.

¹⁰ The Chronicle of Adam Usk, 1377–1421 / ed. and trans. C. Given-Wilson. Oxford, 1997. P. 37.

¹¹ Dodd G. Kingship, Parliament and the Court: the Emergence of 'High Style' in Petitions to the English Crown, c.1350–1405 // English Historical Review. Vol. CXXIX. No. 538. (June, 2014). P. 515–548.; Fletcher Ch. What Makes a Political Language? Key Terms, Profit and Damage in the Common Petition of the English Parliament, 1343–1422 // Voices of the People. Popular Politics and Subversive Speech in Later Medieval Europe / ed. V. Challet, J. Dumolyn, J. Haemers, R. Oliva Herrer. Turnhout : Brepols, 2014. P. 91–106.

оригінальних пачках приватних петицій, які були представлені королю та його радникам в парламенті в період з кінця XIII до середини XV століття.

На початку XIV ст. петиції зазвичай розпочиналися абстрактним утилітарним способом, як наприклад «*A nostre Seignur le Roy et a son conseil prie N...*» (1333 р.). Тоді як в останні десятиліття XIV ст. стало прийнято апострофувати короля (а також лордів та громади) за допомогою численних прикметників найвищого ступеню порівняння, використовуючи префікс *tres-*, щоб підкреслити особливі якості, їм приписувані, та щоб петиціонери представили себе найбільш уклінно та почтливо, як у формулі «*A tresexcellent trespuissant et tresgracious Seignur nostre tresdoute Seignur le Roy et as tressage Seignurs dicest present parlement ... Monstront treshumblement voz liges N*» від 1394 р.¹²

Н. Сол розглядав ці мовні кореляції як певний вираз королівської влади Річарда II. «Нові [мовленнєві] форми з'явилися протягом короткого проміжку часу, майже без попередження, на початку 1390-х рр., що дозволяє припустити їх умисне запровадження за наказом короля та двору»¹³. На думку Сола самовпевнений Річард II, піклуючись про свій статус, надавав чималого значення тому, щоб підданці виказували йому послух та повагу. В просуванні «нової мови» Річард задовольняє свій глибокий інстинкт театральності. З часів селянського повстання, на думку вченого, його правління тяжіло до самоствердження та самодраматизації. Король любив лестоці та ставив себе в центр кожного публічного чи придворного ритуалу. Ідея про те, що Річард II культивував особливу форму королівської влади, спираючись на звеличені та підлабузливі мовленнєві конструкції, відмінні від тих, що ними користалися його попередники, на сьогодні є звичною парадигмою.

Насправді, традиційно до монарха в Англії зверталися «*Domine Rex*», «*Illustri domine*», «*Exellentissimo domino*», а в повсякденному спілкуванні – просто «*Sir*». Петиції до

¹² Цит. за: Dodd G. Op. cit. P. 516.

¹³ Saul N. Richard II and the Vocabulary of Kingship... P. 861.

парламенту вперше фіксують формулу «*Roiale Mageste*» під 1380 р.¹⁴ В 1383 р. в парламентській петиції читаємо: «*Que pleise a vostre haute Magestee et graciouse Seigneurie pur Dieu*»¹⁵. Після 1390 р., а особливо в період 1394–1397 рр., фіксується різке збільшення кількості зворотів «*vostre mageste*» чи «*vostre roiale mageste*» в парламентських сувоях¹⁶. До того ж формули звертань до короля стають все більш багатослівними та пишними, як, наприклад, в петиції за листопад 1391 р.: «*A tres excellent et tres redoute et tres puissant Prince, et tres gracious Seigneyr, nostre Seignour le Roi, suppliant voz povres liges, Communes de vostre Roialme d'Engleterre, que plese a vostre Houtesse et Roiale Mageste, en ese et supportation de voz ditz Communes, et en sustenance de voz bones Loyes, graciusement granter les Petitions souz escripte*»¹⁷.

Приймаючи хронологію появи нової системи політичних звертань, запропоновану Н. Солом, з критикою джерела її походження (сам монарх та його оточення) виступає Крістофер Флетчер. Він відкидає ідею того, що Річард чи його радники були відповідальні за нововведення та пропонує поглянути на динаміку «знизу вгору», стверджуючи, що посилення на панівну роль короля та зміни в його титулуванні, могли слугувати для підкресленого послуху, від тих, хто в 1386–1388 рр. діяли проти волі короля. Для ілюстрації своїх думок Флетчер обрав доволі репрезентативну петицію, представлену герцогами Глостером та Йорком у 1390 р.¹⁸

Думку К. Флетчера розвиває Гвілім Додд, який відкидає як хронологію становлення нового «словника королівської влади», зсуваючи початок його формування до 1350-х рр., так і можливість його поширення «зверху вниз». На думку Додда очевидно, що Волсінгем наділяє Річарда II всього лише

¹⁴ Rotuli Parliamentorum : ut et petitiones et placita in parlamento, Vol. 3. Tempore Ricardi R. II. Great Britain. Parliament, 1771. P. 83.

¹⁵ RP III, p. 163.

¹⁶ RP III, p. 318, 321, 322, 339.

¹⁷ RP III, p. 290.

¹⁸ Fletcher Ch. Richard II. Manhood, Youth, and Politics, 1377–99. Oxford University Press, 2008. P. 204–207.

пасивною роллю у формуванні нової системи звертань: він не зупинив цей процес, але аж ніяк не стояв у його витоків. Парламентські петиції не писалися за наказом короля, а тому вони не можуть слугувати взірцем для розповсюдження нової, офіційно схваленої «політичної мови»¹⁹.

Концепції всіх трьох поважних дослідників не позбавлені певних недоліків та, навіть, внутрішніх протиріч, як щодо джерела походження нової системи титулів, так і до часу її становлення. Зокрема, К. Флетчер сам зазначає, що обраний комплекс документів перебуває на перетині місцевих проблем та королівської влади, і хоча більшість петицій була подана до парламенту конкретними особами або місцевими громадами, в них мовилося про загальне благо королівства, а тому вони були складені відповідним чином, за прийнятими нормами. Доволі часто петиції складалися не самими прохачами, а спеціально навченими людьми – правниками, близькими до королівського двору²⁰. Саме тому ідіома, про яку вони свідчать, містить певні серійні елементи: усталену форму смиренного прохання нікчемного підданця, що молить про милість та заступництво могутнього короля²¹. Відповідно, слід констатувати, що процес становлення нової системи титулування англійського монарха та нового «словника політичної мови» міг відбуватися водночас як «згори донизу», так і «знизу вгору», одне не суперечить іншому.

В реєстрі Церкви Христа в Кентербері зберігся зразок славнозвісної *blanc charte (albae cartae)*²², мова якого була

¹⁹ Dodd G. Op. cit. P. 519–521.

²⁰ Важливо зауважити, що серед «міністрів» Річарда була численна когорта «випускників юридичних шкіл»: Едмунд Стаффорд був доктором з цивільного права, Річард ле Скруп водночас доктор з канонічного та цивільного права, Томас Ерундел навчався в Оксфорді.

²¹ Fletcher Ch. What Makes a Political Language? P. 98.

²² *Blanc charte (albae cartae)* – «чисті хартії» або «білі листи» – особлива серія документів епохи т. зв. «тиранії» Річарда II. Це закриті листи з особистою печаткою короля, в яких була проставлена сума кредитів, але не були проставлені імена кредиторів. З такими листами в 1397 р. Англією були розіслані спеціальні комісари, які й мали відшукати

випрацьована, скоріше за все, в оточенні самого монарха. Лист починається пишним формулюванням «*Excellentissimo ac Christianissimo Principi et domino nostro, Domino Ricardo Dei gratia regi Anglie*», потім після довгих прохань королівської милості, мова йде про «*king's highness*», вірного Церкві. Далі текст вихваляє «*magnificence*» короля за спротив ересі лоллардів і підсумовує заклик скоритися «на милість короля» («*graciosae vestrae ... majestati*»)²³.

Як відзначає Н. Сол, парламентські петиції не єдине джерело в якому ми наштовхуємося на правила звертання до монаршої особи (а, до речі, вся критика його концепції, сформульована Гвілімом Доддом, ґрунтується саме на аналізі політичного дискурсу вказаних петицій). Показовими є також різноманітні листи. Так лист з манускрипту Oxford, MS. All Souls 182 авторства Джона Волтгема, єпископа Солсбері²⁴, що був направлений королю у вересні 1394 р.,

тих людей, що були згодні надати позику короні. Питання того, наскільки мав місце саме елемент примусу та чи можна подібні складові «податкової» політики монарха вважати тиранічними, ми розглядали в тексті свого дисертаційного дослідження (с. 98–101). Тут лише зазначимо, що тексти цих листів, скоріше за все, були інспіровані королівським урядом та укладені королівською канцелярією за погодженням, імовірно, з самим монархом, а тому закладена в них система титулування безперечно походить, якщо не від самого Річарда II, то від його найближчого оточення.

²³ Цит. за: Saul N. Richard II and the Vocabulary of Kingship... P. 859.

²⁴ Джон Волтгем (близько 1337 р. – 17 вересня 1395 р.) – англійський державний діяч та прелат. Волтгем був внучатим племінником Джона Торсбі (пом. 1373 р.), архієпископа Йоркського та лорда-канцлера Англії. Починаючи з 1361 р. він просувався церковною драбиною, а з 1381 р. став орудувати й на державницькій ниві, розпочавши службу майстром сувоїв в королівській канцелярії. В 1382 та 1386 рр., двічі у складі спеціальних комісій, а втретє одноосібно Волтгему було доручено оберігати велику печатку королівства. В 1386–1389 рр. він був лордом-хранителем малої королівської печатки та членом Великої королівської ради. З 3 квітня 1388 р. Волтгем зайняв кафедру єпископа Солсберійського. Після 1390 р. єпископ користувався особливою довірою короля та останні чотири роки свого життя був незмінним лордом-скарбником Англії.

містить наступні звороти: «*Tresexcellent, tresredoubte et mon souverain seigneur, je me recommanç a vostre haut roiale majeste ...*», «*de par mesme vostre hautesse*», «*devers vostre haut roiale presence*», «*s'il soit plaisir a vostre hautesse*»²⁵. Щоб не подовжувати список цитат, варто лише зазначити, що в збірці «Англо-нормандських листів та патентів», що її видала ще 1941 р. Домініка Легг, можна віднайти ще якнайменше три листи з подібними формулюваннями: лист «рицаря камери» Філіпа де ла Ваша та клерка Роджера Волдена, датований квітнем 1395 р. [но. 27], лист від травня чи червня 1398 р., авторства Гая Моне, єпископа Сент-Девіда [но. 198], та лист, написаний через десять чи одинадцять місяців скарбником Кале [но. 207]²⁶.

Час прийняття королем «мови величності» в його особистій переписці фіксується другою половиною 1390-х рр., тобто після повернення з Ірландії. На період після 1397 р. припадає серія листів іноземним правителям²⁷, в яких король

Імовірно, з огляду на свою особисту дружбу з королем єпископ Волтгем був вшанований почесним місцем поховання – в каплиці святого Едварда Сповідника у Вестмінстері. Таким чином, Джон Волтгем, як особа наближена до короля, міг бути ретранслятором саме тієї «політичної мови», що її обрав для вираження своєї політичної концепції сам Річард II.

²⁵ Цит. за: Saul N. Richard II and the Vocabulary of Kingship... P. 858–859.

²⁶ Anglo-Norman Letters and Petitions, from All Souls MS. 182 / ed. M. Dominica Legge. Oxford: Blackwell for the Anglo-Norman Text Society, vol. 3, 1941. 469 p.

²⁷ До речі, варто зауважити, що через листи король ретранслював свій погляд на англійську монархію та її місце в світі. Лише до одного з кореспондентів він звертався як до «батька» – це був, звичайно, папа Римський, і до одного, як до «брата» – це був король Риму (імператор, брат його дружини), до всіх інших королів – звертання було «(благородний / могутній і т. ін.) кузен». До папи та, наприклад, піренейських монархів англійська адміністрація звертається латиною, до нижньоземельних правителів та короля Наварри – французькою. Дипломатичну кореспонденцію Річарда II див.: The diplomatic correspondence of Richard II / ed. E. Perroy. London: Offices of the Society, 1933. 281 p.

пояснює свої дії стосовно переслідування колишніх політичних опонентів: графу Голландії Річард пише, що «колишні апелянти повстали проти королівської волі... залишивши мені мало чого, крім королівського імені», за це «я приговорив їх до природної чи публічної смерті, принісши своїм підданцям мир, який триватиме вічно»²⁸. Аналогічний лист був надісланий імператору Константинопольському Мануїлу Палеологу²⁹. Одягнувши себе у «величність», Річард перетворював повстання у зраду.

Зміни, що відбулися у політичному дискурсі титулування монаршої особи були важливі не тільки тому, що вони визначили появу нової політичної лексики, але й тому, що сама «політична мова» сформувала новий спосіб опису комунікації між королем та його підданцями. Зокрема, це означало появу повноцінної мовленнєвої стратегії ввічливості, яка почала широко використовуватися та у якій король вважався взірцем всіх чеснот.

Унікальним в цьому контексті є дослідження³⁰, проведене японським лінгвістом Юнічі Тойота, котрий на момент публікації розвідки був викладачем Лундського університету. Науковець вважає, що Річард II здійснив неоціненний внесок у розвиток сучасної англійської мови. Аналізуючи зміни, що відбуваються в англійській мові після правління Річарда II, автор приходить до цікавих висновків:

(1) Копіювання Річардом II континентальних практик звернення до монаршої особи («Votre majesté») та заміна зворотами «Your Highness», «Your Majesty» та «Your Grace» звичного для англійців «Sire» приводить до усвідомлення ввічливості як вольового вчинку людини. Ввічливість часто досягається шляхом т. зв. дистанціонування, тобто створення

²⁸ The diplomatic correspondence of Richard II. P. 173

²⁹ Letter from the king Richard II to Manuel Palaeologus, emperor of Constantinople // Official Correspondence of Thomas Bekynton, Secretary to King Henry VI, and Bishop of Bath and Wells. Cambridge University Press, 2012. P. 285–287.

³⁰ Toyota J. Richard II: his hidden legacy in the English language // English language and literature studies. No. 3. Belgrade, 2011. P. 9–32.

соціальної дистанції за допомогою граматичних кодувань, виключно з уникненням прямої згадки адресата. У випадку з розвитком англійської мови після правління Річарда II, це призводить до надання переваги і в повсякденному мовленні звертанням на «ви» (ye), замість звичного середньовічним англійцям звертання на «ти» (thou).

(2) Без появи усвідомленої ввічливості та втрати у повсякденній мові другої особи однини (займенника «ти») було б неможливим формування дивної форми дієвідмінювання, що притаманна сучасній англійській мові.

(3) Проявом ввічливості також стала імперсоналізація, яка призвела до формування пасивного стану. Імперсоналізація стала важливою лінгвістичною тактикою в усній комунікації.

Повертаючись до дискусії щодо часу формування нових стратегій титулування, то також бачимо в зауваженнях Г. Додда внутрішні протиріччя, які в той же час жодним чином не нівелюють запропоновану Н. Солом хронологію. Г. Додд констатує самоочевидну істину, що розробка вступних зворотів в петиціях була довготривалим, поступовим та кумулятивним процесом. Перші ознаки змін дійсно з'явилися в 1350-ті рр. та розповсюджувалися доволі повільно. В петиціях 1350-60-х рр. вперше фіксуються вживання епітетів поряд з титулом короля. На початку 1370-х рр. спостерігається подальший ріст вигадливості у вступному слові до петицій, а наприкінці десятиліття – помітний сплеск. На 1380-ті рр. припадає пік подвійних епітетів, з помітним зменшенням числа одинарних та появою потрійних. До 1390-х рр. відносяться приклади з використанням по відношенню до короля чотирьох епітетів підряд. Таким чином, якщо в 1350-х рр. у вступних зверненнях в петиціях майже не використовувалися епітети перед згадкою монаршої особи, то на кінець XIV ст. все стало навпаки, відсутні петиції в яких би звертаючись до короля, не використовувався хоча б один, а то і два, три чи чотири епітети³¹. На думку Додда, наведені аргументи мають нівелювати роль Річарда II у становленні нової політичної мови титулувань. Але, на наш погляд, запропонована хронологічна схема лише підтверджує

³¹ Dodd G. Op. cit. P. 520–521.

неймовірний сплеск вигадливих форм у звертанні до монаршої особи саме в період другої половини 80-х–90-х рр. XIV ст. А факт того, що початок даному процесу було закладено у попередні десятиліття, лише фіксує певний континуїтет у політичних ідеологіях Річарда II та його діда – Едварда III³². Річард II не був повним новатором в розбудові «сакральної моделі держави» в Англії XIV ст. I, як не дивно, Генрі IV також, прийшовши до влади, зберіг «дивні та улесливі форми» звертання до короля³³.

Головне, чого на нашу думку, не вистачає концепціям всіх трьох згаданих вище дослідників (Н. Сола, Г. Додда та К. Флетчера) – це розміщення «тексту» в «контексті». Сол пояснює запровадження нового «словника королівської влади» «річчю в собі» – характером Річарда II, його психічним станом, містичним світосприйняттям та баченням власного місця в «сакралізованому» світі. Додд та Флетчер, у всякому випадку в аналізованих розвідках, не йдуть далі роботи з «чистим текстом»: вони досліджують «мову» петицій відірвано від «контексту» в якому ті побутовували, а тому бачать лише вектор «знизу вгору» і не помічають траєкторії руху нових політичних лексем «згори вниз».

«Контекстом» для згаданого «тексту» можуть слугувати не тільки інші «тексти». Як зазначає відомий український історик-медієвіст В. О. Дятлов, «в епоху Середньовіччя репрезентація королівського титулу відбувалася двома основними способами. Перший полягав у геральдичній символіці, відображеній у гербі. Таке візуальне проголошення прав короля тиражувалося всюди: на знаменах, військовому знарядді, стінах будинків, бортах кораблів, одязі, посуді й, нарешті, на монетах і печатках. Пропагандистську символіку містили також важливі офіційні документи, що призначались для використання всередині держави. Другий спосіб зводився до

³² Про взаємозв'язок політичних поглядів Річарда II та Едварда III див. також: Brown M. C. The “Three Kings of Cologne” and Plantagenet Political Theology // *Mediaevistik*. 2017. No. 30. P. 61–85.

³³ В 1400 р. люди Данвіча в клопотанні до короля писали: «Suppliant humblyment... vostre roiall magestee» [ANLP, no. VI].

«ритуальних зразків поведінки» – центрального медіуму політичної комунікації. Особливе значення при цьому мало перетворення ритуалу на засіб урегулювання політичних конфліктів»³⁴. Річард II вдається до обох зазначених способів.

Річард свідомо використовує геральдику для вираження політичних цілей. В 1395 р. він приймає новий герб. Тло королівського гербу Англії було розділено навпіл. Друга половина в свою чергу поділялася на чверті: 1-а та 4-а – з французькими ліліями, 2-а та 3-я – з англійськими леопардами. На першій ж половині був зображений герб Едварда Сповідника. П'яти герцогам креації 1397 р. Річард II також дозволив додати до своїх гербів герб Едварда Сповідника. Прийняття герба Едварда як частини власного гербу мало символічне наповнення³⁵. Поділ гербу навпіл – жест, характерний для подружжя. Можливо, саме цим Річард хотів проілюструвати укладання певного містичного шлюбу між собою та своїм королівством.

Розповсюдження та використання нового королівського гербу було безпрецедентним. Чого вартує лише його зображення на «Вілтонському диптісі» та на стінах, стелі та вітражах відреставрованого Вестмінстер-Голлу? Річард II вмів вдало використовувати візуальні засоби репрезентації своєї влади³⁶.

³⁴ Дятлов В. О. Історична комунікологія та культура комунікації доби Середньовіччя і ранньомодерного часу. С. 63.

³⁵ Затвердившись на англійському троні, Річард II цілеспрямовано відновлює культ Едварда Сповідника. Саме цей культ найкраще відображав сакральну концепцію Річарда, згідно з якою, «повага до королівської влади – це одна з християнських чеснот». Крім того, Едвард Сповідник добре вписувався в образ Річарда як короля-миротворця: Річард вважав мир (мир з Францією та мир всередині країни) – однією зі своїх головних політичних цілей. Див.: Blick S. King and Cleric: Richard II and the iconography of St Thomas Becket and St Edward the Confessor at Our Lady of Undercroft, Canterbury Cathedral // Beyond Pilgrim Souvenirs and Secular Badges. Essays in Honour of Brian Spencer / Edited by Sarah Blick. Oxford: Oxbow Books, 2007. P. 182–200.

³⁶ Див., наприклад: Чепіженко В. В. Візуалізація влади: символіка

Безперервними ритуалами та церемоніями визначався і розпорядок дня монарха. Лишивши за дужками численні приклади, наведемо лише два з них. Хрестоматійною стала картина з «Eulogium Historiarum», що зображає придворну церемонію, коли король сидить на троні в оточенні придворних, і той, на кого впаде його погляд, змушений тої ж миті стати на коліна: «По торжественным дням, в которые он [мається на увазі Річард II] по обычаю пользовался инсигниями, он приказывал приготовить себе в зале трон, где он, выставляя себя напоказ, имел обыкновение сидеть с полудня до вечера, ни с кем не говоря, но каждого окидывая взглядом. И когда он на кого-нибудь смотрел, тому человеку, какого бы он ни был ранга, следовало преклонить колена»³⁷. Такий образ монарха дозволив В. Е. Крусману порівняти Річарда II з італійськими тиранами епохи Кваттроченто: «Якщо колись на практиці, рівно як і в теорії, англійський правитель був самодержавцем, то таким з початку 1398 р. став Річард II»³⁸.

Річард II добре знав, як справити враження на оточуючих. Зустріч з Шарлем VI в Ардрі в 1396 р. він також використав задля демонстрації своєї величі. Щоразу з'являючись на публіці, король був у новому розкішному вбранні і надзвичайно вирізнявся на фоні Шарля, який три дні поспіль не змінював свого скромного наряду. Загальні витрати на зустріч в Ардрі склали близько $\frac{1}{4}-\frac{1}{5}$ від річного бюджету

«Вілтонського диптиху» та сакралізація образу монарха // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. 2017. Вип. 1. С. 61–69.; Чепіженко В. В. П'ята немовляти: до питання про політичну концепцію Річарда II Плантагенета // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 28 квітня 2017 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 68

³⁷ Цит. за: Канторович Э. Х. Два тела короля. Исследования по средневековой политической теологии / пер. с англ. А. Ю. Серегиной; под ред. М. А. Бойцова. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2014. С. 30.

³⁸ Крусман В. Э. На заре английского гуманизма. Английские корреспонденты первых итальянских гуманистов в ближайшей своей обстановке. Одесса, 1915. С. 527.

Англії. За влучним виразом Найджела Сола, Річард дійсно був «чи то актором, чи то шоуменом до кінчиків пальців»³⁹.

Для Річарда II доволі важливим було усвідомлення власної королівської прерогативи. Як повідомляє Вестмінстерський літописець, в січні 1386 р. Річард з королем Вірменії Левом відвідує скарбницю Вестмінстерського абатства, щоб помилуватися королівськими інсигніями⁴⁰. Усвідомлення власної величі формувало політичні стратегії монарха.

Ще один кейс: 9 грудня 1391 р. лондонець Вільям Мілденхейл опинився в канцелярії, де визнав свою вину в тому, що приховував від короля злі наміри свого покійного батька Пітера Мілденхейла. Той нібито не раз говорив, що король не вміє управляти і хай би він назавжди лишився у «відхожому місті» (*latrine*) замість того, щоб правити королівством. Також Пітер говорив, що короля дуже легко захопити, коли він, як зазвичай у супроводі дванадцяти охоронців, іде з Шину до Лондона. Вільям був заарештований за це зізнання, але згодом помилуваний королем в обмін на заставу, яку внесли його родичі та друзі на суму в 300 фунтів стерлінгів. Також Вільям дав обіцянку на майбутнє говорити про короля лише з повагою та доносити на кожного, від кого він почує недостойні слова про короля⁴¹. Подібні справи стають новинкою для Англії кінця XIV ст., але цілком відповідають уявленням Річарда II про зраду та посягання на королівську велич.

Найбільш чітку та обґрунтовану заяву про роль королівської прерогативи в уряді, яка коли-небудь була виголошена у середньовічній Англії, зробили судді на двох комісіях в Ноттінгемі та Шрусбері в 1387 р., відповідаючи на

³⁹ Saul N. *The Three Richards. Richard I, Richard II and Richard III.* London, New York: Hambledon Continuum, 2005. P. 114.

⁴⁰ *The Westminster Chronicle 1381–1394* / ed. and trans. by L. C. Hector and B. F. Harvey. Oxford: Clarendon Press, 1982. P. 155–157.

⁴¹ *Calendar of the Close Rolls, preserved in the Public Record Office. Prepared under the superintendence of the Deputy Keeper of the Records. Ricard II. Vol. IV. A.D. 1389–1392.* London, 1922. P. 527.

запитання короля⁴². Вони вказали на те, що прерогативою короля є вибір радників, що ті в свою чергу несуть персональну відповідальність виключно перед королем, а не перед парламентом; сам парламент залежить від волі короля, який може як скликати парламент, так і розпустити його; парламент без згоди короля не міг проводити судові провадження або ратифікувати міжнародні угоди. Спроби завадити прерогативі трактувалися як зрада⁴³.

Лінн Стейлі у своїй праці «Мова влади в епоху Річарда II»⁴⁴ вважає правління Річарда II відправною точкою програми сакралізованого королівства в Англії. «Розмова про сакральність», на думку дослідниці, стала визначальною ознакою зрілого правління Річарда II⁴⁵. Стейлі також вважає, що євхаристичний сакраменталізм Річардом був успадкований від французького короля Шарля V. Перш за все історикня підкреслює «сакраментальне значення коронації»⁴⁶, яка пов'язує особу монарха з «політичним тілом». Мета цієї теорії – представити тенденційне зображення всього королівства, об'єднаного та гармонізованого під єдиною короною.

Річард прагнув зробити Англійське королівство рівним за престижністю з Французьким, а тому і стало важливим висування на передній план французьких етикетних термінів «король», «королівське» (*«roy»*, *«royal»*), а також «величність» (*«majesti»*). Їх поєднання робили англійський королівський титул еквівалентним титулам континентальних монархів⁴⁷. До

⁴² Питання до суддів – найбільш копіюваний текст епохи. Вони зафіксовані в парламентських сувоях та статутах королівства, у Вестмінстерського хроніста та у Генрі Найтона, в авторів *Eulogium Historiarum* та *Vita Ricardi Secundi*, а також в скороченому вигляді в памфлеті Томаса Фавента.

⁴³ Keen M. H. *England in the Later Middle Ages. A political history.* London and New York: Routledge, 2003. P. 221.

⁴⁴ Staley L. *Languages of Power in the Age of Richard II.* The Pennsylvania State University Press, 2005. 394 p.

⁴⁵ *Ibid.* P. 104.

⁴⁶ *Ibid.* P. 84.

⁴⁷ Смирнов Е. Р. О некоторых особенностях легитимации персонифицированной монархической власти в Англии (IX–XV века)

запровадження Річардом II термінів «величності» в Англії, подібна термінологія вживалася лише до імператора та короля Франції⁴⁸.

Річард вважав себе королем, що мав виконувати роботу Бога на землі, створити Царство Боже на землі. В Англії формується щось на кшталт прото-абсолютної монархії. Слідом за Н. Солом, назвемо її «персональною» або «особистісною» (*personal monarchy*). 1397–1399 рр. в Англії – це був час, коли Річард II найрішучішим чином використовує своє право на здійснення суверенітету та реалізацію королівських прерогатив. В своїх репрезентативних практиках Річард обирає роль Христа-Спасителя, Христа Євангелії. Він уклав містичний шлюб з Богородицею і отримав божественну санкцію на правління. Вибудовується месіанський образ публічного іміджу короля та здійснюється спроба підняти монархію до квазі-релігійного статусу. Король в Тауері вважав, що узурпатор не може забрати у нього незримую корону, адже божественного призначення на владу неможливо зректися. Злочин проти величності – злочин проти теократичного напіврелігійного аспекту королівської особи. Повстання проти короля – це повстання проти Бога.

Загалом, ми доходимо висновків, що англійський король Річард II Плантагенет шляхом провадження певних політичних, символічних, ідеологічних змін намагався вибудувати власну політичну програму, основними складовими якої були посилення влади та авторитету монарха. Нова «політична мова» та стратегія титулування відігравали в політичному дискурсі монарха далеко не останню роль.

// Юридическая наука. 2012. №3. С. 16.

⁴⁸ Saul N. Richard II and the Vocabulary of Kingship... P. 872.

Т. О. Лобачова

НАСЕЛЕННЯ ТОСКАНИ XV СТОЛІТТЯ У ВИСВІТЛЕННІ ДЕВІДА ГЕРЛІГІ

Девід Герлігі, американський історик – медієвіст. Він є знаковою постаттю школи Анналів. Проте Девід Герлігі, на відміну від інших представників цієї школи (Жак Ле Гофф, Емануель Ле Руа Ладюрі і т.д.), не є популярним у європейській історіографії, на відміну від Америки, де він був відомим дослідників Середньовіччя.

Серед праць Девіда Герлігі вирізняється «Тосканці та їх родини»¹ Робота була створена у співавторстві з істориком Крістіаною Клапіш-Цубер. Це одна з головних робіт Девіда Герлігі, яка ґрунтується на матеріалах флорентійського кадастру 1427 р. Робота містить детальну інформацію з питань документації тосканського міста, території та поселень, статевікової структури населення тощо.

У інших своїх роботах автор не приділяє стільки уваги означеним вище питанням, а скоріше деталізує певні аспекти буденного життя. Прикладом цього є «Тосканські імена 1200-1530»², де автор розглядає саме постаті та імена, які були в означений час у тосканців.

Одним з головних джерел, яким Девід Герлігі користувався у своїх роботах, був Флорентійський Кадастр³, що дозволило автору ідентифікувати стать майже всіх осіб, які там описувались. Лише в приблизно сорока випадках ім'я чи титул (або інші докази) не вказують на стать його носія. У цих кількох випадках вказується вік, але заявлене ім'я, наприклад, «Андреа», може бути як чоловічим, так і жіночим. Через відсутність переконливих доказів стать людини Д. Герлігі

¹ Herlihy D., Klapisch-Zuber C. Tuscans and their families: a study of the Florentine catasto of 1427. New Haven and London: Yale University Press, 1985. 404 p.

² Herlihy D. Tuscan Names 1200-1530 // Renaissance Quarterly, Vol. 41, No. 4 (Winter, 1988), pp. 561-582

³ Herlihy D., Klapisch-Zuber C. Tuscans and their families...

вказував як невизначену⁴. Девід Герлігі детально дослідив питання статі. Він підкреслював, що з раннього дитинства до старості чоловіча стать мала майже постійну перевагу.

Разом з цим автор торкався питання вікових груп. Так, у віці від 15 до 20 років серед молоді Тоскани більше жінок; і знову між 40 і 60 роками жінки починають мати невелику чисельну перевагу над чоловіками; після цього їх рівень знизився до короткочасної рівності з чоловіками. Після 60 років кількість жінок зменшується швидше, ніж їхніх партнерів-чоловіків. Загалом, дефіцит жіночої статі особливо виражений у дитинстві та у роки юності⁵.

Слід відзначити, що логічним продовженням статевого питання у Девіда Герлігі підіймається питання стосовно дітей. Так, він виявив низьку увагу до нащадків жіночої статі, поширену в патрилійних суспільствах, що робило реєстрацію дівчат неповноцінною⁶.

Недостатня реєстрація немовлят є звичайним явищем у примітивних переписах, і Кадастр не був застрахований від цієї класичної помилки. Поглиблюючись у питання співвідношення статей серед дітей, автор у своїй роботі доходить висновку, що причини нехтувати дівчатами були навіть серед заможніших міських класів. Тут основну роль зіграла освітня система.

На початку XV ст. дівчата здобували освіту переважно в лоні сім'ї та в монастирях. Ще зовсім маленькими, іноді лише в 7 років, вони вступали в монастир. Там вони залишалися доти, поки не досягли віку, щоб прийняти особисте зобов'язання до релігійного життя (від 9 до 10 років), а потім виголосити свої обітниця (від 12 до 13 років). Серед тих, хто знаходився у монастирях, перерахованих у церковному Кадастрі, вказано вік, 24 із 122 – майже п'ята частина від загальної кількості – були віком від 5 до 18 років. І багато дівчат, які не вступили в монаше життя, все одно залишалися в монастирі до моменту заміжжя, між 15 і 20 роками. Розмір і складність заможніших

⁴ Ibidem. P. 132.

⁵ Ibidem. P. 133.

⁶ Ibidem. P. 136.

домогосподарств могли зробити ці помилки більш поширеними, ніж у простих, менших сім'ях бідних⁷.

Недостатня реєстрація дівчаток, звичайно, не пояснює дисбаланс у статевому співвідношенні дітей, але це один із факторів, який дає чисельну перевагу хлопчикам до підліткового віку.

Девід Герлігі зазначає, що жодна з описаних практик не може сама по собі пояснити збільшення кількості зареєстрованих жінок і зменшення кількості чоловіків у віці від 13 до 22 років. Але в цілому вони підтверджують, що флорентійські клерки, виправляючи декларації, цілком усвідомлювали типи обману, які були схильні практикувати голови домогосподарств. Зрештою, пильність клерків не могла повністю компенсувати маневри тосканських платників податків. У питаннях сплати та ухилення від сплати податків їх винахідливість не мала меж.

Девід Герлігі намагався визначити кілька причин, чому голови домогосподарств навмисно фальсифікували вік, стать або саме існування своїх утриманців.

Загалом ці численні дрібні обмани призводили до інфляції чисельності однієї чи іншої статі в певні періоди життя. Неможливо повірити, що дані про жінок були б однаково поганими майже на кожному соціальному рівні. Швидше здається незаперечним, що населення Тоскани відзначалося справжнім дефіцитом жінок. Певного роду соціальні чинники позбавили дівчат їхніх зазвичай кращих шансів на виживання⁸. Отже, Девід Герлігі показує, що на кількість жінок у Кадастрі впливало декілька чинників, а саме обмани при внесенні даних до Кадастру та дійсний дефіцит жінок порівняно із чоловіками.

Серед бідних зафіксована менша кількість позашлюбних дітей. Можливо, люди з меншими перевагами мали інше розуміння нелегітимності, ніж багаті, або менший інтерес до оголошення цього. Адже питання спадщини їх не дуже хвилювали. Девід Герлігі вважав, що основним мотивом відмови від немовлят серед бідних верств населення були

⁷ Ibidem. P. 138.

⁸ Ibidem. P. 144.

зливні. Війна, епідемії⁹ та голод відзначили десятиліття між 1430 і 1439 роками, і в цей період кризи кількість покинутих дівчаток зросла навіть значно більше, ніж хлопчиків¹⁰.

Повертаючись до головної роботи Девіда Герлігі, слід зазначити, що автор пов'язував проблему нестачі згадок жінок у Кадастрі з діяльністю годувальниць або ж нянь.

У заможних сім'ях батьки частіше віддавали своїх дочок, а не синів, на виховання. Хоча співвідношення статей для всіх дітей віком від 0 до 3 років становить 120, лише 103 серед 234 немовлят цієї вікової групи, за даними Кадастру, були поміщені до нянь за межами дому. Крім того, флорентійські сімейні спогади не залишають сумнівів, що батьки добре усвідомлювали ризик залишати немовлят поза домом. Вони часто виступали проти годувальниць і попереджали, що через свою необережність вони можуть спричинити смерть дітей, які їм підпорядковані. Таким чином хлопчики, яких годували вдома частіше, ніж їхніх сестер, отримали перевагу у виживанні. І вони, ймовірно, отримували кращий догляд протягом усього дитинства¹¹.

Співвідношення статей продовжувало змінюватися від Чорної смерті до початку XVI ст. Спостереження автора базувалися виключно на обмежених міських вибірках. Повторення спалахів чуми вплинуло на співвідношення статей. Зокрема, смертність від чуми могла назавжди знизити кількість жінок, які нібито були більш сприйнятливими до інфекції.

Міграція жінок до міст зросла в XVI ст., оскільки зростала кількість прийдешніх до міста служниць і монахинь. Ці міграції перешкоджають надійним висновкам щодо смертності саме міського населення, тим більше співвідношення смертності та статевої структури міського населення. Натомість на прикладі матеріалів 1427 р. можемо більш чітко побачити, як соціальні та епідеміологічні фактори впливали на смертність

⁹ Herlihy D. *Medieval Households*. London.: Harvard University Press, 1985. P. 107.

¹⁰ Herlihy D. *Pisa in the early Renaissance a study of urban growth* by. New Haven: Yale University Press, 1958. P. 7.

¹¹ Herlihy D., Klapisch-Zuber C. *Tuscans and their families*. P. 148.

представниць жіночої статі¹².

Кількість священнослужителів і монахів, які мешкають на селі, можна оцінити лише приблизно. Поза містами кількість монахинь була невеликою¹³.

Девід Герлігі, підсумовуючи співвідношення статей, звертає увагу, як фіскальна адміністрація приділяла увагу чоловікам-платникам податків у своєму прагненні збільшити прибутки. А також наголошує на необхідності пошуку факторів, які впливали на жіночу смертність на кожному етапі життя¹⁴.

Виокремлюється питання щодо намагання чоловіків уникнути подушного податку, а саме фальсифікування свого віку (видаватися молодшими або старшими, ніж вони були насправді). Повне використання цих повідомлених вікових даних для демографічного аналізу вимагає, щоб історики спочатку розрізнили помилки, навмисно введені до Кадастру, і ті, що походять від несвідомих установок і звичок¹⁵.

Ще до запровадження перших реєстрів хрещення жителі Тоскани навчилися рахувати свій вік, це було унікальним для Європи. Через Кадастр 1427 року ми можемо побачити засоби, за допомогою яких влада комуни заохочувала цю культурну революцію, і ми можемо розрізнити види свідомого чи несвідомого опору, який протистояв офіційній вимозі точності¹⁶.

Девід Герлігі зауважує, що кількість флорентійських чоловіків у віці близько тридцяти виглядає штучно завищеною. Навпаки, кількість чоловіків у сільській місцевості, які не претендували на державні посади, дещо зменшилася. Невелике збільшення кількості жінок, помітне як у містах, так і в селах, свідчить про потужну привабливість 30-річного віку для жіночого населення, як міського, так і сільського¹⁷.

¹² Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 1. Феномен средневекового урбанизма / отв. ред. А.А. Сванидзе. Москва: Наука, 1999. С. 197.

¹³ Herlihy D., Klapisch-Zuber C. Tuscans and their families. P. 154.

¹⁴ Ibidem. P. 158.

¹⁵ Ibidem. P. 161.

¹⁶ Ibidem. P. 164.

¹⁷ Herlihy D. Medieval Households. P. 109.

Тут ми стикаємося з феноменом вікового нагромадження. Правда, у цій групі молодих флорентійських чоловіків із привілейованих станів округлення заявленого віку не було помітним; але навіть ці чоловіки виявляють тенденцію скоріше підвищувати, ніж знижувати свій вік, і повідомляти про нього як про кратний 2 або 5. Ці молоді громадяни чоловічої статі не були цілком репрезентативними для населення, оскільки вони мали причини вказувати себе в Кадастрі старшими, ніж вони були насправді. Крім цих випадків фіскального чи політичного шахрайства, на вікову піраміду вплинула набагато більш поширена форма кореляції: несвідоме округлення віку¹⁸. Зрозуміло, що багато чоловіків у спільноті надавали символічного значення певним числам; жінки, також робили це, але були більш схильні до використання чисел кратних 10. Явище округлення також залежало від усної культури, яка була набагато потужнішою там, де використання писемності було обмеженим¹⁹.

У своїх роботах автор безпосередньо приділяє увагу економічному розвитку, а саме впливу економічного розвитку на населення. Так, економічна криза XIV–XV ст., на думку вченого, не вплинула на ту частину населення, що мешкала у містах²⁰. У Тоскані, наприклад, близько чверті населення продовжувало жити в містах протягом останніх двохсот років середньовіччя²¹.

Економіка також мала вплив й на укладання шлюбу та на вікове ранжування людей, що одружувались. Щоб прояснити основну модель тосканських шлюбів у 1427 році, Девід Герлігі узяв два критерії: вік першого шлюбу для чоловіків і жінок і частка осіб серед населення, які взагалі не одружувались²².

У сільській місцевості вік першого шлюбу у чоловіків демонструє суттєві зміни. Навпаки, діапазон віку при вступі в

¹⁸ Ibidem. P. 109.

¹⁹ Herlihy D., Klapisch-Zuber C. Tuscans and their families. P. 173.

²⁰ Herlihy D. Three Patterns of Social Mobility in Medieval History // The Journal of Interdisciplinary History, Vol. 3, No. 4 (Spring, 1973). P. 642.

²¹ Herlihy D. Pisa in the early Renaissance. P. 7.

²² Herlihy D., Klapisch-Zuber C. Tuscans and their families. P. 203.

перший шлюб для жінок явно вищий у східній половині території та в районі Контадо та його продовженні до Пізанських пагорбів, все ще не сильно відрізнявся і не відрізняв чітко місто від сільської місцевості. З цього випливає важливий висновок: ті сили у суспільстві, які перешкождали або сприяли першим шлюбом, діяли насамперед на чоловіків. Коли соціальні умови перешкождали створенню нових домогосподарств, чоловіки, а не жінки, відкладали шлюб; навпаки, фактори, сприятливі для шлюбу, спонукали чоловіків, а не жінок, швидше одружуватися. У 1427 році вік першого шлюбу для жінок був відносно нечутливим до змін соціальних умов²³. Помітне погіршення статусу жінок по відношенню до їхніх рідних сімей проявляється у зміні умов шлюбу²⁴.

У містах чоловіча поведінка досить добре відповідає пізнім шлюбом і схильності залишатися неодруженими, що є характерним для європейської моделі. Але жінки ще не наблизились до цієї моделі. Майже всі жінки, які походили з заможних родин, виходили заміж, і більшість з них були досить молодими. Очевидно, судячи з жіночої половини населення, Тоскана XV ст. не відповідала європейській моделі того часу²⁵.

Заможний селянин, зазвичай власник свого господарства, потребував, зі свого боку, сім'ї, яка зробила б його таким же багатим на врожай, як і на землю. Однак це не означає, що селяни, які володіли міцною вотчиною, не накладали певних обмежень на шлюби своїх дітей. Середній вік вступу в перший шлюб для синів багатих селян (з сумою володіння нерухомістю 201-400 флоринів) падає до 24,5 років, і, хоча це найнижчий вік першого шлюбу чоловіків, знайдений у Тоскані в 1427 р., він все ще відповідає пізньому віку західноєвропейських шлюбів²⁶, та є нижчим ніж у мешканців міста.

Дійсно, характерна риса заможних селянських сімей полягає не у відсутності холостяків; радше, це передбачає

²³ Herlihy D. *Medieval Households*. P. 107.

²⁴ *Ibidem*. P. 98.

²⁵ *Ibidem*. P. 109.

²⁶ Herlihy D., Klapisch-Zuber C. *Tuscans and their families*. P. 222.

майже постійну присутність принаймні однієї подружньої пари на фермі, і лише рідкісні випадки сімей, очолюваних вдовою чи холостяком.

Навіть переміщення доньки в монастир вимагало приданого, хоч і набагато меншого, ніж було потрібно для шлюбу. Зрозуміло, що в цьому рішенні особисті бажання самих дівчат не мали значення²⁷. У багатьох не було іншого вибору, як обрати чернече життя. Таким чином, наявність майна та місце проживання глибоко вплинули на моделі тосканського шлюбу²⁸.

Девід Герлігі також торкається питання урбанізації. Так, якщо вельможі південної Франції любили збиратися при дворах сеньйорів, їхні італійські колеги радше віддавали перевагу місту. Італійські орендодавці та рантє почали проводити значну частину року в багатьох містах країни, і їхня присутність збільшила економічну та політичну могутність Італійської комуни²⁹. Багато великих та впливових міських сімей в Італії за походженням були дрібними землевласниками³⁰.

У своїх роботах автор розкриває тематику буденного життя різних станів населення у середньовічних містах Італії. Роботи Девіда Герлігі мають ґрунтовний джерельний базис. У його працях приділено головну увагу саме XV ст. оскільки у цей перехідний час можна простежити, як поступово змінюється станове ранжування та буденне життя населення. Кадастр висвітлює лише короткий момент в історії населення, яке намагається відновити стабільність після величезних втрат. Непомірна кількість людей похилого віку і великий контингент дітей постійно виводили його з рівноваги. Чисельне переважання чоловіків ще більше сприяла цій невірноваженості. Ми не можемо, зазначає вчений, безпосередньо досліджувати життєві норми, які створили ці характеристики. Але ми можемо поглянути на широкі моделі демографічної поведінки: як жителі Тоскани підходили до

²⁷ *Ibidem*. P. 226.

²⁸ Herlihy D. *Medieval Households*. P. 145.

²⁹ Herlihy D. *Medieval Culture and Societ*. United Kingdom: Macmillan, 1968. P. 157.

³⁰ Herlihy D. *Three Patterns of Social Mobility in Medieval History*. P. 641.

шлюбу, створювали свої сім'ї та зустрічалися зі смертю у XV столітті. Саме такі важливі аспекти життя середньовічного суспільства висвітлює Девід Герлігі у своїх фундаментальних дослідженнях.

**ПРИМУС ДО ШЛЮБУ У РЕЕСТРАХ
АПОСТОЛЬСЬКОГО ПЕНІТЕНЦІАРІЮ (1431-1503)**

Коли йдеться про примус до шлюбу у Середньовіччі, мабуть, найперше уявляємо дівчинку, яку батьки чи недобрі родичі видають заміж за багатого старого чоловіка заради його грошей чи статусу. Однак історія, записана у реєстри Апостольського Пенітенціарію 31 березня 1493 року, іде врозрив із нашою уявою. Жертвою примусу виявився дорослий чоловік, Георгій Хольцапфель із Аугсбурзької дієцезії (південь Німеччини). Бувши неодруженим, він таємно тримав конкубіну Анну і зовсім не мав наміру із нею шлюбитися. Жінка вирішила взяти долю у свої руки. Одного дня Анна найняла трьох чи чотирьох чоловіків, – Георгій не зміг згадати точно, – і вони, перестрівши чоловіка у гаю, залякали його, аби він одружився з Анною. Під впливом страху чоловік таки пошлюбив жінку, але згодом відкидав дійсність цього шлюбу, адже той був вчинений із примусу, і завжди говорив, що хоче побратися з іншою жінкою. Георгій звернувся до Апостольського Пенітенціарію, аби його шлюб був визнаним недійсним, і отримав цей дозвіл¹.

Здавалось би, така історія має бути винятком у джерелі, однак статистика показує інше. Реєстри Апостольського

¹ RPG VIII.3272: “Georgius Holtzapfel laic. August. dioc. [exponit,] quod postquam ipse olim quandam Annam mul. August. dioc. pluries actu fornicario carn. cognoverat illamque ad tempus in concubinam tamquam secretam tenuerat, prefata mul. cum piens, quod ipse Georgius cum ea matrim. contraheret, quosdam tres vel quatuor viros sibi adiunxit et ad ipsum Georgium cum ipsis accessit, qui ipso exp. in nemore solo reperto illum ut cum ipsa mul. matrim. contraheret instanter requisierunt eumque ad hoc per verba minatoria compulerunt; unde exp. potentie dictorum virorum resistere non valens matrim. cum ipsa mul. per vim et metum, que cadere poterant in constantem, contraxit; cum autem exp. cessante metu sic contractum matrim. gratum neque ratum habuerit, immo illud semper reclamavit cupiatque cum alia mul. matrim. contrahere (...); supplicator pro parte exp. de decl. ipsum nullo vinculo matrim. prefate mul. astrictum esse, sed cum aliqua alia mul. matrim. contrahere posse cum git. prol. suscipiende.”

Пенітенціарію насправді досить громіздкі і публікуються лише зараз за регіонами, тому для дослідження був обраний реєстр справ із Центральної Європи (здебільшого, сучасної Австрії, Німеччини, Польщі та Чехії), із 1431 по 1503 роки, опублікований німецьким істориком Людвігом Шмугге². Він включає 82 справи примусу до шлюбу, які дійшли до вищої інстанції. З них 65% належать чоловікам, які звертаються щодо вимушених шлюбів; у чотирьох випадках пара приходила разом, і тільки 23 історії містять жінку як позивачку. До того ж, лише 17% позивачів та позивачок зазначають, що примус був у дитячому віці, тобто раніше 12 чи 14 років для дівчат та хлопців відповідно до канонічного права³. Таким чином, більшість справ стосується примусу дорослих чоловіків до шлюбу, а не юних дівчаток. Аналіз такого феномену варто почати з того, чим була ця установа і як до неї доходили справи пересічних позивачів.

Апостольський Пенітенціарій – це одна із вищих інстанцій Католицької Церкви, що існує до сьогодні. Він виник приблизно у середині XIII ст. з появою офісу папського пенітенціарія, що відповідав за відпущення найважчих гріхів від імені Папи (наприклад, убивства клірика)⁴. Головною функцією Пенітенціарію у перші десятиліття було звільнити людину від важкого гріха, якого йому не може простити місцевий священник чи навіть єпископ, з відповідним документом. У більшій перспективі поява Апостольського Пенітенціарію була наслідком двох важливих процесів у Католицькій Церкві XIII–XIV ст. По-перше, тоді сформувалися основні принципи канонічного права (записані у «Декреті Граціана» 1139 р. та книги папських листів «Liber Extra» 1234 р.), порушення яких і

² Schmutge L., ed., *Repertorium Poenitentiarie Germanicum : Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiarie vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches* : 1-8 : Eugen IV-Alexander VI : 1431 – 1503. Tübingen, Berlin.: Niemeyer - De Gruyter, 1996-2012, надалі – RPG.

³ Goldberg, J. *The Legal Persona of the Child in Gratian's Decretum* // Bulletin of Medieval Canon Law 24, 2000. P. 31-33.

⁴ Schmutge L. *Female Petitioners in the Papal Penitentiary* // Gender & History 12, 2002. P. 685-703.

розгрішалоя установою. З іншого боку, Пенітенціарій утворився в результаті стрімкої бюрократизації Церкви, адже це був період, коли кількість інституцій, посад та канонічної документації стрімко зростала⁵. Вкінці XIII ст. Пенітенціарій починає видавати папські дозволи на шлюби із кровозмішанням (як «виняток» із канонічного права у певних випадках), а у XV ст. він стає одним з основних папських офісів у Римі поруч із Ротою та Канцелярією.

Із 1409 р. відомо про перші реєстри інституції, хоча систематично вони почали записуватися лише від Папи Пія II (1458–1464)⁶. Важливість цього кроку важко переоцінити: за реєстрами можна було перевірити рішення щодо подібних справ або відновити загублений документ, якщо він втрачався. Саме завдяки реєстрам історики тепер можуть «зазирнути» всередину роботи Пенітенціарію. Щоправда, доступ до них було відкрито лише у 1983 р.: оскільки Пенітенціарій дарував розгрішення, документи довго підпадали під таємницю сповіді⁷. Масштабні публікації джерела почалися із 1992 р. (Німецький історичний інститут у Римі, керівник проєкту – Людвіг Шмугге), а у 2001 р. вийшла перша монографія Кірші Салонен про вірян шведської церкви у реєстрах⁸. В наступні роки історики із різних країн Європи долучилися до публікацій та досліджень Пенітенціарію: так, Джеймс Робертсон проаналізував справи із Шотландії, Петер Кларк та Патрік Зупші – з Британських островів, Паоло Остінеллі – з дієцезії Комо, Пірожка Нагі, Каталін Зенде та Герхард Яріц працювали над Центральною Європою⁹. У

⁵ Brundage J.A. *Medieval Canon Law*. London: Longman, 1995. p.180.

⁶ Salonen K. *Impediments and Illegal Marriages: Marriage Petitions to the Apostolic Penitentiary during the Pontificate of Pius II (1458-1464)* // *Quaderni Storici* 49, no.146, 2014. P. 534-539.

⁷ Salonen K., Schmugge L. *A Sip from the "Well of Grace": Medieval Texts from the Apostolic Penitentiary*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2011. P. 8-9.

⁸ Salonen K. *The Penitentiary as a Well of Grace in the Late Middle Ages: The Example of the Province of Uppsala 1448–1527*. Saarijärvi: Suomalaisen Tiedeakatemia, 2001.

⁹ Детальнішу історіографію роботи над реєстрами Апостольського Пенітенціарію див. у Schmugge L. *Penitentiary Documents from*

співпраці із Торстейном Йоргенсеном, Дженіфером МакДональдом, Антоніном Калусом та іншими, ці дослідники опублікували кілька видань, присвячених насильству, шлюбом, папству та іншим темам у реєстрах Пенітенціарію¹⁰. Але попри те, що вже багато хто працював із реєстрами, багато тем, включно із примусом до шлюбу, залишилися поза ґрунтовним аналізом.

Різноманіття тем, віднайдених у джерелі, пояснюється тим, що до середини XV ст. Пенітенціарій отримав багато нових функцій і тепер мав справу із дуже різними сферами середньовічного суспільства. Кірші Салонен поділила функції установи на чотири категорії залежно від документів, що вкінці отримував позивач. Відпущення гріхів (*absolutio*) звільняло вірянина від найважчих злочинів і їх наслідків. Наприклад, канонічне право забороняло клірикам носити зброю та битися під страхом втрати усіх посад та бенефіцій, тому чимало справ із реєстрів стосується кліриків, що очищують своє ім'я та просять про поновлення своїх прав та обов'язків¹¹. Другий вид, диспенси (*dispensatio*) – це винятки із канонічного права, що могли надатися лише від імені Папи, наприклад, для шлюбу із родичем. Далі, ліцензії (*licentio*) були спеціальними дозволами: наприклад, для споживання молочних продуктів у піст, якщо вірянин мав слабке здоров'я. Нарешті, декларації (*declaratio*) звільняли позивачів від злочину чи обітниці, у які вони були втягнуті без своєї волі¹². Саме за ними приходили жертви

Outside the Penitentiary // The Long Arm of Papal Authority: Late Medieval Christian Peripheries and Their Communication with the Holy See, eds. Jaritz G., Jørgensen T., and Salonen K. Budapest; New York: Central European University Press, 2005. P. 178-180.

¹⁰ Jaritz G., Jørgensen T., and Salonen K., eds. *The Long Arm of Papal Authority: Late Medieval Christian Peripheries and Their Communication with the Holy See*. Budapest; New York: Central European University Press, 2005; Jaritz G., ed. *The Apostolic Penitentiary in Local Contexts*. Budapest and New York: Central European University Press, 2007; Jaritz G., Marinković A., eds. *Violence and the Medieval Clergy*. Budapest and New York: Central European University Press, 2010.

¹¹ Наприклад, RPG III.432.

¹² Salonen K. *Impediments and Illegal Marriages...* P. 535.

вимушених шлюбів. Варто зауважити, що ми маємо у реєстрах лише позитивні рішення: відмови та їх причини не записувались. Часом позови могли бути відхилені через невідповідний стиль подання, тому вони писалися спеціальними юристами, прокторами, яким позивачі за це додатково платили¹³. Загалом звернення до Пенітенціарію, як і до інших вищих інстанцій Католицької Церкви, було платним, хоча в теорії позивачі платили за документ, а не за ласку розгрішення від Папи¹⁴.

Очевидно, що проктори змінювали наратив справ своїх клієнтів, щоб максимально забезпечити позитивне рішення, та й самі прохачі формували розповідь так, щоб показати себе у вигідному світлі. Наталі Земон Девіс добре розібрала подібні практики через «історії помилування» (*pardon tales*). У своїй роботі, присвяченій проханням злочинців про помилування у XVI ст., вона довела, що люди наближали свої історії до середньовічних оповідок, із зачином, розвитком дії, кульмінацією, розв'язкою та художніми елементами. Говорячи про свою історію, прохач робив із неї наратив, який здатний зворушити чи вразити того, хто його читатиме¹⁵. Подібно чинили й прохачі Апостольського Пенітенціарію. Однак аналіз їхніх наративних стратегій потребує окремої статті, а в цьому дослідженні нам потрібно радше бути свідомими того, що описані у реєстрах факти можуть бути перебільшеними та поданими у такому вигляді, щоб вони гарантували позитивне рішення щодо справи.

Чому ж так важливо було отримати документ Апостольського Пенітенціарію для того, щоб розірвати

¹³ Clarke P. *Petitioning the Pope: English Supplicants and Rome in the fifteenth century* // *The Fifteenth Century XI: Concerns and Preoccupations*. ed. Clark L. Woodbridge, UK: The Boydell Press, 2012. P. 44-49.

¹⁴ Більше про фінансову складову звернень див. у Salonen K., ed. *Papal Justice in the Late Middle Ages. The Sacra Romana Rota*. London: Routledge, 2016.

¹⁵ Zemon Davis N. *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*. Stanford: Stanford University Press, 1987.

вимушений шлюб? Ми вже згадували вище, що Пенітенціарій виник через два процеси – бюрократизацію церкви та завершення формування основ канонічного права. Норми щодо церковного шлюбу також були цілком сформовані і не зазнавали суттєвих змін до Тридентського собору. Перш за все, основою середньовічного церковного шлюбу була згода двох осіб – це проголосив Папа Олександр III у 1170-х рр. і закріпив його послідовник Інокентій III¹⁶. Ані консумація (перший фізичний зв'язок), ані введення нареченої у будинок, ані згода родин не були відтепер ключовими для укладання шлюбу, і активні суперечки щодо цього, що велися у XI–XII ст., завершилися¹⁷. У нашому періоді, тобто у XV ст., двоє людей теоретично могли укласти шлюб, давши один одному обітницю у теперішньому часі (обітниця у майбутньому часі вважалася заручинами). Звісно, Папи і каноністи скептично ставилися до таких союзів (таємних шлюбів), оскільки головною проблемою був брак свідків і тому – недоведеність такого шлюбу у церковному суді¹⁸. Але доведений чи публічний шлюб зі згодою двох сторін був нерозривний: у Католицькій Церкві не існувало розлучення. Шлюб можна було тільки визнати недійсним, якщо була якась причина, що перешкождала йому із самого початку, наприклад, кровозмішання¹⁹.

Оскільки згода стала центральною у шлюбі, то питання примусу постало дуже гостро. Каноністи не були готові анулювати будь-який союз із натяком на примус чи дозволяти людям давати обітницю шлюбу без зважання на соціальні норми. Крім того, повага до батьків була християнською чеснотою, тому чимало відомих каноністів, як Граціан, визнаючи

¹⁶ D'Avray D. *Medieval Marriage: Symbolism and Society*. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 100-107.

¹⁷ Brundage J.A. *Implied consent to Intercourse // Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies*, ed. Laiou A.E. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1993. P. 245-248.

¹⁸ Brundage J.A., *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 1987. P. 362-382.

¹⁹ DG C.29 c.1.

важливість згоди, писали, що дочка та син все одно мають слухатися батьків при виборі подружжя²⁰. Потрохи важливість особистої згоди наречених для союзу переважила: так, Петро Ломбардський стверджував, що примус є перешкодою до укладання шлюбу²¹, а Тома Аквінський заявляв, що люди, що досягли зрілості, не потребують згоди батьків для обітниць, незалежно від статі²².

Відтепер примусові шлюби створювали цікавий парадокс у канонічному праві. З одного боку, це таки був шлюб, нерозривний союз перед очима людей. З іншого боку, примус робив союз недійсним з канонічної точки зору. Доводилося розбиратися у церковних судах, де прохач мав довести наявність примусу. У канонічному праві, якщо справа була складна або не вирішувалася на місцевому рівні, віряни зверталися до вищих інстанцій Католицької Церкви; для примусових шлюбів такою інстанцією був Апостольський Пенітенціарій. Звісно, позов до Риму завжди відрізнявся тим, що Папа чи його представник не могли вислухати протилежну сторону, тому рішення мало умову *si est ita* – якщо місцевий урядник перевірить історію позивача і вона буде правдивою, то шлюб буде розірвано²³.

Теоретично канонічне право та Католицька Церква надали усі можливості для розривання примусових союзів: заснували шлюб на згоді, підкреслили важливість свобідної волі та створили інстанції для позовів у разі примусового шлюбу. Але, навіть якщо частина справ вирішувалася в місцевих церковних судах, чому ж так мало справ із примусовими шлюбами опинилося у реєстрах Пенітенціарію, і чому більшість із жерть були дорослими чоловіками?

Спершу розглянемо кілька виключень, коли дівчата, примушені до шлюбу у юному віці, приходять до

²⁰ DG C.32 q.2 c.12; C.36 q.22 c.9-13; C.30 q.5 c.3-4; C.32 q.2 c.13.

²¹ *Sent.* IV, D. 29.

²² *ST, Supplementum*, Q.43, Art.2-5.

²³ Schmutge L. *Barbara Zymermanin's Two Husbands // Medieval Church Law and the Origins of the Western Legal Tradition: A Tribute to Kenneth Pennington*, eds. Müller W.P., Sommar M.E. Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 2006. P. 292.

Пенітенціарію. Наприклад, 1481 р. у Римі опинився позов Агнес Газакорвіч із Вільна²⁴. Дівчина рано втратила батьків і потрапила під опіку дядька, що одразу ж у присутності священника познайомив її з якимсь Ніколасом, якого вона раніше не бачила. Дівчинку спитали, чи їй подобається Ніколас, і налякана Агнес відповіла, що так; присутні врахували це як згоду на шлюб. Отримавши посаг (що і було причиною союзу), Ніколас одразу десь зник, навіть не подбавши про церемонії чи консумацію. Через три з половиною роки Агнес побралася із шляхтичем Лаврентієм, але прийшла звістка, що їх шлюб неможливий через попереднє «весілля» дівчини з Ніколасом. Агнес звернулася до Пенітенціарію. Справа показує кілька важливих факторів щодо жіночих позовів: по-перше, Агнес не позивалася одразу після примусового шлюбу; на час позову вона вже не була сама, а мала нареченого, що клопотав про канонічність шлюбу на місцевому рівні і, вочевидь, допоміг із позовом до Риму. Нарешті, перший «чоловік» Агнес зник, занедбавши її, тобто не мав контролю над її діями, а про подальше втручання дядька ми не дізнаємося – можливо, він помер, був відсутнім чи просто передав опіку над небогою в чужі руки. Жінка була відносно самостійною, але, при тому, могла розраховувати на фінансову та емоційну підтримку.

Така справа не єдина – подібне, наприклад, сталося із Веронікою де Вогесперг із Стразбурзької дієцезії. Примушена до шлюбу із Генріхом де Вілсбергом (який теж не бажав союзу і втік), дівчина за деякий час таки звернулася до Пенітенціарію, але тоді вона вже мала нового нареченого Гаспара, брата Генріха; позов вони подали разом²⁵. Фінансова підтримка та відносна самостійність були ключовими, щоб жіночий позов відбувся, тоді як чоловіки були вільніші у своїх діях та фінансах. Нарешті, позов до Риму вимагав зв'язків (як мінімум для пошуку проктора) та часом навіть особистої подорожі, тому очевидно, що надані канонічним правом можливості до розриву примусового шлюбу у Пенітенціарії обмежувалися становищем більшості жінок у суспільстві.

²⁴ RPG VI.3722.

²⁵ RPG VII.2522.

При тому, навіть серед чоловіків нечасто зустрічаються позови, коли примус відбувся у малому віці. Якщо вік і не вказується, ми бачимо це із справи: чоловіки розповідають історії, де їх примусили до шлюбу родичі жінки, з якою вони мали тривалий²⁶ або одноразовий (і зумисне спланований з метою шлюбу) статевий зв'язок²⁷. Такою ж була історія Григорія, з якої ми починали; подібне сталося із шляхтичем Вітусом Герцом (позов 1487 р.), тільки тут «жертві» погрожували не найняті чоловіки, а брати його коханки – служниці Урсули²⁸. Порівняймо факт «дорослості» примусу в реєстрах із роботами двох вчених-медієвістів: Корін Вібен та Річарда Хельмхольца. У своєму аналізі середньовічних шлюбів із італійської Лукки (XIV ст.), К. Вібен довела, що залежність хлопчиків, особливо сиріт, від рішень голів сімей та родичів насправді не сильно відрізнялася від подібної залежності дівчаток: бажання дітей не бралось до уваги незалежно від статі, а розривалися такі дитячі шлюби лише тоді, коли це було вигідно батькам²⁹. Класик канонічного права, Р. Хельмхольц, через дослідження англійських церковних судів теж довів, що пошлюблені без власної волі приходили до суду радше тоді, коли примус відбувся у дорослому віці, а діти переважно згоджувалися із волею батьків³⁰. Звісно, траплялися поодинокі винятки. У нашому реєстрі це справа Арконуса та Мейсти з Мюнстерської дієцезії, яким було лише сім і дев'ять на момент укладення шлюбу, але яким вдалося не консумувати його і звернутись до Пенітенціарію згодом у 1486 р., коли обоє були дорослі³¹.

Отже, можемо зробити кілька висновків. Реєстри Пенітенціарію справді показують, що сформовані у

²⁶ Наприклад, RPG VII.2532.

²⁷ Наприклад, RPG VIII.3384.

²⁸ RPG VII.2532.

²⁹ Wieben C. *Unwilling Grooms in Fourteenth-century Lucca* // *Journal of Family History* 40 no. 3, 2015. P. 263-276.

³⁰ Helmholz R. *Marriage Litigation in Medieval England*. New York: Cambridge University Press, 1974. P. 98.

³¹ RPG VII.2502.

середньовічному канонічному праві норми про шлюб за згодою і заборона примусу використовувалися на практиці. З іншого боку, можливості канонічного права суттєво обмежувалися дійсністю: позивачі потребували свободи дій, фінансового забезпечення та іншої підтримки для позову, чого часто були позбавлені жертви примусових шлюбів. Нарешті, реєстри Апостольського Пенітенціарію залишаються цінним джерелом для вивчення примусових шлюбів, адже розповідають конкретні історії людей, які спромоглися застосувати норми права і позбутися небажаних союзів. Для майбутніх досліджень джерело ще має інформацію про методи та причини примусу, способи опору жертв, їх нарративні стратегії тощо; в будь-якому разі, реєстри Апостольського Пенітенціарію можуть розповісти нам багато про середньовічні практики шлюбу та канонічного права, в дечому підтверджуючи попередні дослідження та наші уявлення про Середньовіччя, а в дечому ставлячи нові запитання та приводячи нас до несподіваних висновків.

А. Ю. Прохорова, П. М. Тоцький

ЖІНКА НА ТРОНІ: КРИТИЧНА ВІЗІЯ АНГЛІЙСЬКОЇ ПРОТЕСТАНТСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Постать жінки як правлячого монарха та провідної фігури в політичному житті країн Західної Європи доби Ренесансу завжди викликала великий інтерес як у сучасників, так і наступної генерації істориків світу. Не була в цьому сенсі винятком і Велика Британія, яка дала світові в цей час кілька класичних зразків королеви-політика.

Певний інтерес для нас – сучасних істориків – в плані вивчення тендерних проблем становлять погляди щодо жіночого правління англійських протестантів-тираноборців XVI століття. У фокусі їхньої уваги постали жінки-монархи вказаної доби, і в першу чергу Марія та Єлизавета Тодор.

Слід констатувати, що ця проблема не знайшла ще свого докладного висвітлення на сторінках вітчизняної історіографії. Можна зазначити, що в цілому погляди вказаних англійських авторів по проблемам тендера досить своєрідно відбивають муки народження нового юридичного світогляду в його ренесансному вияві, який в умовах раннього капіталізму йшов на зміну теологічним формам світосприйняття. Залишаючись, як ми побачимо це нижче, на терені багатьох старих середньовічних анти феміністичних забобонів. Такі корифеї англійського протестантизму як Д. Нокс, К. Гудмен, Д. Понет, дали все ж в своїх етико-філософських постулатах і деякі елементи нового.

З плином часу вони повинні були в дусі нових віянь ренесансного індивідуалізму міняти деякі свої погляди стосовно оцінки ролі жінки в процесі соціальної та політичної самореалізації. Такі ідейні та ідеологічні коливання протестантських політичних публіцистів мають цілком обумовлене соціальне підґрунтя. Процес розвитку капіталізму в Англії так ч інакше впливав і на деяку зміну статусу жінки як суб'єкта соціальної дії. Її роль стає більш вагомю в сферах виробництва, культурного та релігійного життя.

Одна з ознак епохи англійського ренесансу – жінка, яка читає біблію. Підвищення ролі тендерного чинника досить рельєфно відбито у творчості великого Шекспіра (драми

«Макбет», «Король Лір»). З другого боку не варто все-таки перебільшувати розвиток гендеру в XVII ст. Англія не знає ще, наприклад, жіночого руху. Проте деякі ознаки жіночої емансипації, що дадуть в цю епоху невідомий раніше феномен жінки-політика-капіталіста, є в наявності.

Вінчання на престол Англії Марії Тюдор спровокувало бурхливий розквіт політичної публіцистики де жіноче правління оцінювалося в різних політичних барвах. Нові гендерні стереотипи, які тільки утверджувались в той час у суспільстві, ще не дозволяли позитивно сприйняти жінку на троні. У період царювання Марії Тюдор, в політичних памфлетах, написаними протестантськими діячами «на злобу дня», жінка при владі сприймалася як щось аномальне, але. документи, створені при дворі католицької королеви, не демонстрували негативне ставлення до жіночого правління. В період царювання Єлизавети Тюдор, настрої женофобії по відношенню до жінки на троні значно зменшилися. В плані порівняння констатуємо наявність такої ж тенденції у сусідній Франції, де ми бачимо таких активних жінок-політиків-вінценосців як Катерина Медичі та Маргарита Наваррська.

Що сприяло настільки радикальній зміні поглядів англо-шотландських тираноборців? Феномен цього є основним питанням для нас, яке ми спробуємо проаналізувати в рамках даної статті.

Перше, з чим зіткнулася Марія Тюдор, отримавши владу, це консервативне сприйняття жінки в середньовічному соціумі. Як зазначав Жак Ле Гофф: «Пізнє середньовіччя було часом загострення антифемінізму»¹. За звичаями і вченням церкви паства вірила, що від народження жінки, по розуму і розвитку нижче за чоловіків, і їх доля в тому, що б ними керували, а не щоб вони правили. Відповідно у сучасників Марії виникали сумніви в її вмінні керувати державою.

Джон Фортеск'ю, впливовий політичний діяч, який критично визначив рівень розвитку суспільного розуміння феномену держави в XV столітті, стверджував, що жінка не може

¹ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного заходу. Москва, 1992 . С. 269.

правити державою ні за яких умов². Імператор Карл V, в посланнях до своїх послів в Англії, писав, що управління державою це не жіноча справа³.

Марія Тюдор не замислювалася над цим занадто серйозно⁴. Королева була вихована як донька іспанської принцеси - ревнивою та обмеженою католичкою, і свято вірила в своє право на престол. Вона прийняла як належне, що в Англії повинна бути відновлена католицька віра. Найбільш ідеологічно небезпечними змінами в вірі, вона вважала ті, які сталися в правління Едуарда IV. Марія з самого початку ясно дала зрозуміти про свій намір відновити папську юрисдикцію в Англії. Вона була самозакохано впевнена, що її піддані будуть охоче слідувати тим вимогам, які вона систематично вводила в її спробах окатоличити Англію⁵.

Якщо на початку правління Марії Тюдор контрреформація сприйнялася відносно спокійно, то з плином часу почало зростати невдоволення не тільки її іспанською політикою але й так само релігійною. Марія переслідувала єретиків не за вродженою жорстокістю, а виключно з конфесійного фанатизму. Обурення англійців досягло межі, коли Марія оголосила про свій намір вийти заміж за короля Іспанії Філіпа.

Її шлюб з Філіпом Іспанським, ще глибше, відсторонив її від англійців. Союз не з істинним англійцем був сприйнятий її співвітчизниками як загроза втрати країною політичної самостійності, засилля іспанців і відсторонення від влади англійського дворянства⁶.

Не надто вдалі кроки як у зовнішній, так і у внутрішній

² Mendelson S., Crawford P. Women in Early Modern England, Oxf., N.Y., 1998. P. 350.

³ Англия в эпоху абсолютизма (статьи и источники). Москва, 1984. С. 89.

⁴ Loades D. M. Tudor Queens of England David, Loades Continuum UK, The Tower Building, 11 York Road. London SE1. P. 187-208.

⁵ Lee S.J. The mid Tudors: Edward VI and Mary, 1547-1558, NY Routledge, 2007. P. 37.

⁶ Английская реформация (документы и материалы) / под редакцией Ю. М. Сапрыкина. Москва, 1990. С. 45.

політиці привели до того, що протестантська пропаганда піддавала королеву критиці, вважаючи її жінкою без жалю. Дійсно, такі яскраві діячі та ідеологи реформації як У. Тіндаль, Г. Латімер, Т. Гардінер і інші померли мученицькою смертю, зійшовши на вогнище. Джон Фокс у своїй «Книзі мучеників» описав моторошні подробиці страт і мужності тих, хто прийняв смерть за свою віру⁷. Їх більш радикально налаштовані соратники, які не збиралися брати на себе мученицький вінець, не залишили це без уваги.

Найтипівішими і радикально налаштованими представниками англо-шотландської і ираноборчої думки вказаної доби були Джон Нокс, Крістофер Гудмен та Джон Понет, які виступали в період царювання Марії Тюдор з ідеєю законності опору королівській владі. На думку Майкла Уолцера, радикальність їх поглядів була викликана тривалим процесом відчуження, що пов'язано з їх вигнанням, і свободою від англійських законів. Вони стали більш нестриманими. Гудмен був «людиною з дратівливим характером, і занадто упертий у всьому, за що він колись брався»⁸.

У своїх працях Нокс і Гудмен доводили, що жінка не має законних підстав правити. В першу чергу в своїх доказах вони спиралися на консервативні стереотипи, що панували в європейському суспільстві XVI століття.

Нокс в своєму памфлеті «Попередження сповідуючим божу правду в Англії», написаному в 1554 році і вже різко відмінному за змістом від всіх його попередніх писань, вперше різкою критикою картав Марію Тюдор і жителів Англії, які підкорилися «ідолопоклонникам». Марію він вважав зрадницею королівства. Він вже почав стверджувати, що за законом Бога жінка не може бути королевою, ні впливати на верховну владу, ні правити чоловіками⁹.

Слід зазначити, що такі його перестороги не

⁷ Фокс Дж. Книга мучеников или история гонений на христиан с I по XX век. Из-во Христианского Библейского Братства св. апостола Павла. 2006.

⁸ Walzer M. The Revolution of the Saints. A Study in the Origins of Radical Politics. Harvard University Press, 1982. P. 95.

⁹ The works of John Knox. V.3. Edinburg, 1854. P. 233.

поширювалися на всіх жінок. У листі «До королеви-регентші Шотландії Марії де Гіз» він називав Шотландську королеву «шляхетною королевою, наділеною милосердям», він хотів щоб королева, використовуючи всю силу королівської влади, знищила тиранію богохульних осіб¹⁰. Католичка Марія де Гіз відмовила йому, що розбило останні ілюзії Нокса.

Думку, що жінка не має прав на урядування, він продовжив у своєму іншому, мабуть, найбільш відомому творі: «Перший трубний глас проти жакливого правління жінок»¹¹. Ця робота вже була спрямована не тільки проти Марії Тюдор, а й проти Марії Гіз і її дочки Марії Стюарт.

На його думку, жінка не може керувати державою, бо це «противно природі». Всіх хто не згоден з ним, тобто ті, хто схвалює рішення про управління жінки державою, він кваліфікує як безумців, сліпців, божевільних¹².

Нокс вважає, що чоловіки, які підпорядковуються владі своїх дружин і приймають їх поради, недостойні займати громадські посади. В свою підтримку, він каже, що про це писав Аристотель у своїй «Політиці». Реформатор обурюється, ставлячи питання і розмірковуючи, що б міг сказати давньогрецький філософ, про те, що країною керує жінка, яка до того ж знаходиться одна серед чоловіків. Для Нокса правління жінки губить всі чесноти, а її жадібність стане зневажати порядок і справедливість¹³.

Звертаючись в черговий раз до Старого Заповіту, Нокс згадує, як в Ізраїлі і іноді в Іудеї обирали іншого правителя, якщо не залишалося спадкоємця чоловічої статі. На підставі даної інформації, автор, вкотре робить висновок, що передавати владу жінці над чоловіком противно природі, «порядку який встановив Бог»¹⁴.

Гудмен, як і Нокс, не може змиритися з тим, що корона Англії в руках жінки. У своєму трактаті «Як вища влада повинна

¹⁰ The works of John Knox. V.4. Edinburg. 1854. P.73.

¹¹ John Knox. The First Blast of the Trumpet Against the Monstrous Regiment of Women. Echo Library, 2006.

¹² Ibidem. P.55.

¹³ Ibidem. P.51.

¹⁴ Ibidem. P.64.

контролюватися подданими і щодо чого їм можна законно і згідно божому слову не підкорятися і чинити опір»¹⁵ він люто нападає на королеву і на уряд на чолі з жінкою. Правда, тираноборець не акцентує свою увагу на конкретних недоліках королеви, щоб довести нам, що жінка не може правити. Він вирішує проблему дещо узагальнено. Питає, якщо жінці не дозволено бути пером, суддею, канцлером, то як вона може керувати країною?¹⁶ У своїх доказах, на відміну від Нокса, який вдався до різних джерел, Гудмен спирається виключно на Біблію. Наприклад, він вказує, що Господь заповідає вибирати правителів серед братів, але не серед своїх сестер.

Знову ж. щоб довести, що жінка підкоряється чоловікові, що вона залежна від нього, а тим більше їй недозволено бути головною, автор звертається до Святого Письма. Він слідом за Ноксом називає Марію Тюдор Єзавеллю. Джон Понет, у своєму «Короткому трактаті», слідом за Ноксом та Гудменом, теж називає королеву Єзавеллю¹⁷.

Тут проводиться дуже цікава паралель. За Старим заповітом Єзавель – дочка царя сидонською Еваала. дружина Ахава, сьомого царя Ізраїльського, у своєму правлінні («І сталося, коли Єзавель вигублювала Господніх пророків»¹⁸) намагалася нав'язати народу Ізраїля культ фінікійського божества Ваала.

Для реформаторів Марія бастард, незаконнонароджена, та, хто не може керувати країною, тому що це супротивно Богу¹⁹. Гудмен наводить той же аргумент, що використав Генріх VIII при розірванні шлюбу з Катериною Арагонською. Катерина Арагонська була дружиною його брата, тобто за Гудменом Марія

¹⁵ Christopher Goodman. How Superior Powers Ought To Be Obeyed By Their Subjects And Wherein They May Lawfully By God's Word Be Disobeyed And Resisted. Kessinger Publishing, 2004.

¹⁶ Ibidem. P.21.

¹⁷ Ponet J. A shorte treatise of politike power // Hudson W. John Ponet. Chicago, 1942.

¹⁸ 1 Царів 18:4.

¹⁹ Christopher Goodman How Superior Powers Ought to Be Obeyed by Their Subjects and Wherein They May Lawfully by God's Word Be Disobeyed and Resisted. Kessinger Publishing, 2004. P.25.

народилася в інцесті, що суперечить усім заповідям Господа²⁰.

Для Гудмена католики, яких він, як і всі протестанти, називає папістами, – «ідолопоклонники», ті хто бореться проти Христа²¹. Королева-католичка є уособленням всього цього. Це зла мерзота, її не терпить природа, вона є поза законом. Король, за Гудменом, повинен підкорятися законам Господа, свято виконувати заповіді, але не схилитися в «ідолопоклонство», тобто не бути католиком²². Але він не говорить ні слова проти іншої сестри, майбутньої королеви Єлизавети I, яку він називає «лагідним ягням», і яка на відміну від Марії є протестанткою²³. Такі нападки на королеву з боку опонентів католицької монархії викликали відповідну негативну реакцію Марії Тюдор.

Так, в липні 1558 р. Марія видала прокламацію, за якою Ноксу був заборонений в'їзд до Англії за його єретичний памфлет «Перший трубний глас проти жажливого правління жінки»²⁴. Нокс твердо стояв на своєму. У листі У. Сесілю він написав, що «Він так само твердо вірить в істинність цього судження, як не сумнівається в голосі Бога, який перший вимовив це покарання щодо жінок: «В прикрощі та муках ви будете народжувати дітей»»²⁵.

Так і не залишивши бажаного й очікуваного нащадка, Марія померла. Корона перейшла до її молодшої сестри Єлизавети I.

Френсіс Бекон так описав правління Єлизавети: «Правління жінок у всі часи було рідкістю; ще рідше таке правління бувало благополучним; поєднання ж благополуччя і тривалості є річ найрідкісніша»²⁶. Іспанський посол Феріа доповідав: «Вона дуже прив'язана до народу і цілком впевнена,

²⁰ Ibidem. P.33.

²¹ Ibidem. P.12.

²² Ibidem. P.22.

²³ Ibidem. P.25.

²⁴ Foxe J. Acts and Monuments, v. VI. L, 1841. p.738.

²⁵ Strype J. Annals of the Reformation and establishment of religion, and other various occurrences in the church of England, during queen Elizabeth's happy reign v. I, part I. Oxford. P. 178.

²⁶ Френсис Бэкон. История правления короля Генриха VIII. Москва: Наука, 1990. С.126.

що він повністю на її боці...»²⁷. Її коронація відбулася 15 січня 1559.

Якщо Марія не змогла примирити в собі дві ролі правительки і жінки, то Єлизаветі це вдалося. Зійшовши на престол, вона сказала: «я доведу світу, що в Англії є жінка, яка вміє діяти мужньо»²⁸.

Громадськість була в деякій мірі схильна до антифемінізму і вважала, що Єлизавета вийде заміж. У Єлизавети не було ніякого бажання потрапляти в ту пастку, від якої страждала її сестра: бути хорошою дружиною чи бути хорошим правителем. Як і Марія, Єлизавета свято вірила в своє право на престол, а в тому що Бог створив її як жінку, вона побачила захоплюючу задачу. Бог також дав їй розум і жіночість, щоб можна було маніпулювати чоловіками, з якими їй довелося мати справу.

Знаючи про її протестантське виховання, майже всі були впевнені, що вона в душі залишається щирою протестанткою. І дійсно, Єлизавета повернула країну до порядків встановлених її батьком Генріхом VIII. Зійшовши на престол, Єлизавета відновила англіканську церкву, ставши її головою згідно з «Актом про супрематію» (1559)²⁹. При ній був розроблений новий символ віри - «39 статей»³⁰. Всі священнослужителі, а також світські особи, які вступали на посаду, зобов'язані були приносити присягу вірності королю як главі церкви. Англіканське сповідання стало обов'язком всіх підданих королівства. Була встановлена єдина форма богослужіння англійською мовою.

²⁷ Цит. за: Спиц Л В. История Реформации. Возрождение и движение Реформации. Т.2. М., 2003. Глава 20.

²⁸ Цит. за: Соколов В. А. Елизавета Тюдор королева английская [актовая речь по кафедре новой гражданской истории] // Богословский вестник, 1892. т.1. № 2. С. 314.

²⁹ Elizabeth's Supremacy Act, Restoring Ancient Jurisdiction (1559) // Documents Illustrative of English Church History. New York, 1896. P. 442-58.

³⁰ Articles of Religion – <https://www.churchofengland.org/prayer-and-worship/worship-texts-and-resources/book-common-prayer/articles-religion>.

На початку свого правління Єлизавета прагнула зберегти мир між католиками і протестантами, але папська курія ігнорувала її намагання не розпалити ворожнечу. Папа Пій V видав 25 лютого 1570 р. буллу про відлучення Єлизавети від церкви. Булла стверджувала, що на підставі влади римського понтифіка над усіма народами і царствами, і внаслідок того, що Єлизавета, «будучи служителькою нечестя. узурпувала церковну владу, накликала загибель на своє королівство і здійснювала нечестиві таїнства Кальвіна, вона відлучається від Тіла Христового і позбавляється свого престолу, а всім її підданам відпускається принесена ними клятва вірності»³¹.

Папське відлучення дуже негативно сприйняли її підданці. Єпископ Джуел у відповідь на папську буллу писав: «Бог дав нам королеву Єлизавету, і з нею дав нам мир, і такий тривалий мир, який рідко бачили в Англії колись»³².

На відміну від папського Риму уряд Єлизавети і в подальшому намагався уникати гострих ексцесів у своїй релігійній політиці. Емігранти, які в Цюріху, Женеві. Франфрукті рятувалися від переслідувань Марії з радістю почали повертатися до Англії. Але, багато з тих, хто повернувся, і тих, хто уникнув багать лише завдяки смерті Марії, були повні кальвіністського фанатизму. Вони розуміли, що між католицькою реставрацією і ними в Англії стоїть тільки Єлизавета, тому вони схвалювали її церковну політику, маючи намір з часом внести їм потрібні зміни³³.

Вся група Нокса зуміла повернутися додому, крім нього самого. Єлизавета його не пробачила, і йому в'їзд був, як і раніше, заборонений. Нокс не міг зрозуміти, за що так на нього ображена королева³⁴. Він зазначав, що Єлизавета не була «ані хорошою протестанткою, ані переконаною папісткою»³⁵. У листі

³¹ Булла Regnans in Excelsis. – <http://www.papalencyclicals.net/Pius05/p5regnans.htm>

³² Jenkins E. Elizabeth the Great, L., 2000, P 158.

³³ Сапрыкин Ю. М. От Чосера до Шекспира. Этические и политические идеи в Англии. Москва: из-во МГУ, 1985. С. 190.

³⁴ Arber E. The First Blast of the Trumpet Against the Monstrous Regiment of Women. London, Southgate. 1878. P.57.

³⁵ Ibidem. P.59.

до лорда Сесіля Нокс писав «...Бог свідок, що письменник шукав скоріше не милості світу, а слави Бога...»³⁶. А Єлизавету він запевняв, що всіяко вірить в її правління. Щодо критики на адресу жінок, він клявся королеві, що «...це стосувалося не персони Вашої Величності...», і що він «...буде зміцнювати і благословляти Вашу владу мовою і пером...»³⁷. Лорд Сесіль писав з цього приводу, що «королева налаштована різко вороже проти Нокса, і не хоче чути про жодні контакти з ним»³⁸.

Намагався пом'якшити настрої королеви Ейлмер, у своєму памфлеті «Притулок для вірних і відданих і підданих» радикалізм і різкість Нокса він пояснював вчинками Марії Тюдор³⁹.

Від своїх ідей так само відмовлявся і Гудмен. Він підписав зречення від тих ідей, які могли б найбільш образливо бути прийняті королевою⁴⁰. Причин написання своєї праці. Гудмен пояснював тим, що це був «небезпечний час, протизаконна зміна релігії, ідолопоклонство, вигнання праведних людей та вбивство святих». І тепер він заявляє, що «...добропорядні і благочестиві жінки можуть правити цілими королівствами»⁴¹.

Популярність риторики Нокса і Гудмена сходила нанівець. Їх соратники сподівалися, що королева сама проведе реформацію. Враховуючи непопулярність Нокса і Гудмена, колишні одностудці відмежовувалися від них. Кальвін теж поспішив відректися від своїх учнів, заявляючи в листі лорду Сесілю, що трактат Джона Нокса «вийшов без його відома...»⁴².

Таким чином, намітивши найзагальніші моменти ставлення до жінки на троні в трактатах англійських радикальних протестантських діячів, написаних в часи правління Марії та

³⁶ Ibidem. P. 58-59.

³⁷ Ibidem. P.59.

³⁸ Cecil papers, vol. 1. P. 145

³⁹ Strype J. Annals of the Reformation and establishment of religion, and other various occurrences in the church of England, during queen Elizabeth's happy reign. V ol 1, part 1. Oxford. P. 552.

⁴⁰ Ibidem. P. 553.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Zurich letters. Vol. I. P. 77.

Єлизавети Тюдор, ми бачимо, як суттєво відрізняються думки про царювання двох королів.

Гостра негативна реакція англійських протестантських тираноборців на правління Марії Тюдор була породжена складним комплексом причин. По-перше, це було пов'язано із традиційним сприйняттям жінки в середньовічному соціумі. Коли Марія була коронована – жінка на троні сприймалася як феномен швидше винятковий. Королева, слідуючи традиції, схильна була слідувати в політиці і в приватному житті традиційним для середньовічної жінки стереотипам. Її жорстка самореалізація погано дозволяла їй одночасно уособлювати для її підданих імідж правлячого монарха та жінки. По-друге, і це головне, правління Марії в очах протестантів, на той час більшості населення країни, несло їм небезпеку, як спільноті соціальної та релігійної. Королева спиралася у своїй політиці на сили минулого, які не мали історичної перспективи.

На відміну від позиції Марії як королеви, яка в очах суспільства була позбавлена дипломатії, позиція її сестри Єлизавети була іншого характеру. По-перше Єлизавета вже не була першою королевою на троні Англії, середньовічні антифеміністичні стереотипи тяжіли над нею не так, як над Марією. Вона поставила себе зовсім в іншій іпостасі – протестантка, яка не бажала грати роль, призначену жінці традиційного суспільства в дусі старих католицьких традицій. Головним в її поведінці як політика стало те, що імпульсивно відчуваючи потяг часу, вона зуміла стати в умовах англійської Реформації королевою не тільки Англії (в традиційному тлумаченні Божою волею), але й англійців від пірата Дрейка і до поета Шекспіра, виразника духу реформованої англійської національної державності.

Це надало підстави протестантським діячам створити своєрідну образну антитезу двох королів, Марії Тюдор, як антинаціонального символу папистського католицизму, та Єлизавети Тюдор, войовничої протестантки, носія духу єдності та суверенності Англії. Тираноборча думка Англії мимоволі змушена була поступитися своєю позицією стосовно ролі жінки на троні, яка, виявляється, може бути не тільки тираном, але й благодійником нації.

Саме тому, не підозрюючи, англійські тираноборці своєю антифеміністичною полемікою формували початкові елементи ідеї рівності чоловіків і жінок. Читак міг робити власні висновки з трактатів тираноборців. Дійсно, якщо жінка професіонал-політик, може керувати державою як Єлизавета, то чому вона на відміну від думки Гудмена, не може бути пером, мером, міністром. Історія Англії ХХ ст. на прикладі Маргарет Тетчер блискуче продемонструвала прямо протилежне. Позитивно оцінюючи елементи критичного реалізму англійської протестантської політичної думки XVI ст. стосовно гендерної проблеми, не будемо все ж їх гіперболізувати. Як говорить в таких випадках українське народне прислів'я: не передамо куті меду.

Еволюція громадянського суспільства в Англії за часів Єлизавети, у витоків якої були і протестантські тираноборці, тільки починалася і ідея жіночої рівноправності утверджувалася в Англії протягом кількох століть, персональним уособленням чого і стала політична кар'єра Маргарет Тетчер, як стала в політиці ХХ ст. поряд з королевою Єлизаветою II.

О. С. Івченко

ТЕОРІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО РОЯЛІЗМУ В ПОЛІТИЧНОМУ ВЧЕННІ ГЕНРІ ФЕРНА

В середині XVII ст. Англія переживала масштабну політичну кризу — громадянську війну, в ході якої одна одній протистояли декілька політичних течій: абсолютисти, що виступили з ідеєю розширення надзвичайних прав короля, та парламентаристи, що прагнули збільшити повноваження Парламенту. Проте в 40-х роках XVII ст. виникає ще один ідейний напрямок — конституційний роялізм, головною метою якого став пошук шляхів примирення ворогуючих партій та встановлення «змішаного правління», при якому король та Парламент спільно правлять державою.

Цей термін було запропоновано англійським істориком Девідом Смітом для характеристики тих політичних мислителів, що виступали за правління короля в парламенті, тобто обмеження королівської влади за допомогою законів. І саме попередні революції — в 1641-1642 рр. — ця концепція сформувалась остаточно. Однак, слід зазначити, що в історіографії — як вітчизняній, так і зарубіжній — даній проблемі було приділено надзвичайно мало уваги. Звичайно, існує ряд робіт, присвячених цьому питанню: дослідження М. Джадсон, Р. Крокдейл, Д. Сміт. Вони містять пояснення теорії змішаного правління і висвітлюють її прояви в роки Англійської революції. Радянська історична школа детально аналізувала Англійську революцію з позицій марксизму. Особливої уваги заслуговують дослідження одного з провідних істориків Англійської революції М.А. Барга, що розкрив коріння політичної та конституційної кризи 1640-х років. Вивченням ідейних течій в історії Англії займався також Ю.М. Саприкін. Дослідження роялістської політичної думки представлені у вітчизняній історіографії значною мірою завдяки роботам І.В. Немченко, яка проаналізувала політичні ідеї Роберта Філмера, що був яскравим прибічником абсолютизму. Крім того, авторка дослідила представлення ідеї «змішаної монархії» та поняття «суверенітет» в роялістській політичній думці Англії 40-х років XVII ст.

Отже, враховуючи важливе значення концепції

конституційного роялізму для сучасного політичного устрою Великої Британії, вивчення основних ідей даного напрямку політичної думки, а також визначення тих мислителів, кого можна віднести до представників цієї теорії, залишається надзвичайно актуальним.

Для конституційних роялістів король був сувереном. Вони вважали, що все населення має визнати монарха верховним правителем в державі. Однак влада його не була абсолютною¹. В Англії взагалі не існувало абсолютної влади, проголошували роялісти. Повноваження короля обмежуються законом. При цьому сам монарх був джерелом закону і спочатку влада його була необмеженою – починаючи від Адама влада всіх перших правителів була абсолютною. Але в Англії королі з часом почали скликати лордів та представників общин, щоб порадитись з ними, і пообіцяли, що жодного закону не буде прийнято без їхньої на це згоди².

Таким чином, король за власним бажанням обмежив свої повноваження та права і у зв'язку з цим монарх повинен був тепер приймати закони разом з парламентом. При цьому самі палати також не мали права без згоди короля приймати або змінювати закони³. Тобто, конституційні роялісти проголошували ідею правління короля в парламенті. Конституційні роялісти прагнули зберегти існуючий устрій Англії, періодично вступаючи в дискусії як з прибічниками абсолютизму, так і з парламентаристами.

Так, в період між 1637 та 1642 рр. конституційні роялісти приєднувались у своїх поглядах як до парламенту, так і до короля. У випадку з введенням «корабельного мита» конституційні роялісти стали на бік парламенту, кинувши виклик монарху та його юристам в питанні надзвичайних повноважень правителя, захищаючи теоретичну структуру конституційного роялізму. Введення нового податку без згоди на це палат парламенту вони вважали спробою короля, що знаходився під впливом радників – абсолютистів, підірвати законні права

¹ Allen J. W. English Political Thought 1603-1660. London, 1936. Vol. 1. P. 483.

² Ibidem. P. 496.

³ Ibidem. P. 483.

парламенту⁴. В 1641 році Довгим парламентом було опубліковано акт, що складався з 204 статей, в яких йшла мова про зловживання королівської влади. Документ цей відомий як «Велика ремонстрація» і був спрямований проти абсолютизму. Вона містила, зокрема, нову вимогу про те, щоб король надалі призначав лише тих посадових осіб, яким парламент мав підставу довіряти. Це означало, по суті, політичну відповідальність посадових осіб перед парламентом і було сприйнято королем як вторгнення в його прерогативу виконавчої влади. Король відмовився затвердити ремонстрацію.

Після опублікування ремонстрації конституційні роялісти стали на бік короля⁵, оскільки більшість з вимог ремонстрації вони називали незаконними. Мова йде про такі положення, як вимога парламенту контролювати призначення королем таємних радників і чиновників на найвищі посади в державі, та контроль над військовими силами⁶. Так, для того, щоб не дати монарху використовувати адміністративний апарат проти парламенту та припинити всі можливі прояви впливу абсолютистів, палати вимагали, аби всі королівські радники призначались тільки зі згоди парламенту.

Крім того, у ремонстрації парламент вимагав, щоб будь-яке реформування церковного управління проводилось тільки після консультації з богословами, які будуть призначатись зі спільної згоди парламенту та короля. Конституційні роялісти вважали ці вимоги такими, що посягають на священні права монарха, його королівську прерогативу. При цьому роялісти посилались на традицію, зазначаючи, що ще у Великій Хартії йшла мова про недоторканість прерогативи короля, тобто його виключних прав. І це положення має залишатись недоторканим⁷.

Таким чином, після опублікування Великої ремонстрації

⁴ Croxdale R. Constitutional theories of kingship during the English revolution 1637–1660. Texas, 1972. P. 18–19.

⁵ Ibidem.

⁶ Петиция палаты общин, сопровождающая ремонстрацию о положении королевства, как она представлена его величеству в Гэмптон-Коурт 1 декабря 1641 г. // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX. Москва, 1957. С. 41.

⁷ Stubbs W. The Constitutional history of England. Oxford, 1896. P. 242

конституційні роялісти стали на захист інтересів монархії. Мало того, вони допомагали Карлу I скласти «Відповідь на Велику ремонстрацію», в якій захищали інтереси монарха, заявляючи, що право призначати чиновників, радників, контролювати армію – це «законне право корони Англії...і порушити його означало б порушити закони держави»⁸.

Активну участь у критиці ремонстрації та полеміці із прибічниками парламенту взяв один із найяскравіших представників конституційного роялізму – Генрі Ферн. Про його життєвий шлях відомо дуже мало. З 1641 р. він був архidiaконом Лестера. Після загострення конфлікту між королем та палатами парламенту Ферн став на бік монарха і приєднався до нього у Ноттингемі в 1642 р.⁹. В 1649 р. у зв'язку зі стратою Карла I він усамітнився у Йоркширі, проте Реставрація династії Стюартів на англійському престолі дала йому можливість для кар'єрного росту – у 1660 р. він став викладачем в одному з коледжів Оксфорда – Триніті-Коледж, а в 1662 р. – єпископом Честера. Через рік після цього він помер¹⁰.

Перший трактат Генрі Ферна – «The Resolving of Conscience» («Вирок совісті») – розпочинається із заяви автора про неприпустимість повстання проти влади правителя. Ферн зазначав, що той, хто піднімає зброю проти короля – повстає проти Бога та його апостолів¹¹. Далі мислитель розглядав природу королівської влади і заявляв, що монарх отримав можливість правити країною тільки в результаті спільної згоди між ним та його підданими, але ця влада не абсолютна – вона обмежується законами, створеними в результаті цієї згоди¹². Автор зазначав також, що хоча піддані і обирали особу короля, проте свою владу він отримував тільки від Бога¹³.

⁸ Ответ короля на петицию, сопровождающую великую ремонстрацию 27 декабря 1641 г. // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX. Москва, 1957. С. 51.

⁹ Smith D. L. Constitutional Royalism and the search for settlement. 1640-1649. Cambridge University Press, 1994. P. 228.

¹⁰ Ibidem. P. 229.

¹¹ Ferne H. The Resolving of Conscience. Cambridge, 1642. P. 34.

¹² Ibidem. P. 36.

¹³ Ibidem. P. 37.

Генрі Ферн виступав з рішучою заявою про неможливість допущення повстання проти короля: «В жодному випадку не можна навіть уявити можливість повстання проти законного короля...піддані не мають права брати в руки зброю і виступати проти помазаника Божого, оскільки це є злочин не тільки проти держави, а й проти Господа Бога»¹⁴. При цьому автор активно посилається на Святе Письмо: «Немає в Біблії жодної згадки про можливість повстання проти правителя...Ніколи піддані не починали війну проти царя із зброєю в руках..Так, Давид, хоч Саул і намагався позбавити його життя, не розпочинав жодних повстань, а тільки захищав себе...»¹⁵.

Мислитель зазначав, що піддані залишають за собою право на так званій пасивний спротив: «Якщо ми бачимо, що накази короля є незаконними, такими, що суперечать Святому Письму, ми можемо не виконувати такі накази...адже в протилежному випадку ми візьмемо гріх на душу і будемо відповідати за це перед Богом»¹⁶.

Генрі Ферн підкреслював, що король «...може перетворитись в тирана... однак і в такому випадку його особа є священною і недоторканною... відповідати за свої дії монарх може тільки перед Богом, оскільки король – представник влади Божої на землі»¹⁷.

Ферн захищав ідею «змішаного» правління – і короля, і парламенту, однак при цьому він зазначав, що ці два інститути влади не були рівними між собою. Особливо яскраво ця ідея проявилась в такому трактаті мислителя, як «The subject of supremacy. The Right of Ceaser» («Предмет верховенства. Право Цезаря»). В цій роботі автор зазначав, що король є верховним правителем в державі, а палати парламенту повинні тільки допомагати йому приймати нові закони та вводити нові види податків¹⁸. Ферн описував також і прибічників короля, називаючи їх захисниками встановлених законом церковного та

¹⁴ Ibidem. P. 2.

¹⁵ Ibidem. P. 4.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ferne H. The subject of supremacy. The Right of Ceaser. London, 1643. P. 54.

державного управління в Англії: «Король – це верховна влада, бо так призначив Бог... Вся країна підкорюється йому... Король скликає обидві палати Парламенту, щоб в згоді з представниками палат приймати найкращі рішення на користь країни... Немає влади на землі, яка б стояла над королем»¹⁹. Автор підтверджував думку про те, що монархія в Англії на законних підставах обмежена законами. Ферн наголошував на тому, що не може бути парламенту без короля, як не може бути тіла без голови²⁰. Однак король повинен діяти тільки в рамках закону, бо закон стоїть над правителем. Однак це обмеження вводиться тільки завдяки бажанню самого короля. Правитель прийняв рішення добровільно обмежити свої права законами і стати зразком для своїх підданих.

Король, на думку мислителя – це та сила, що регулює життя держави, дбає про благополуччя та безпеку підданих. Генрі Ферн зазначав, що якби не було такого обмеження законів, то монархія швидко переросла б в тиранію, а та – в анархію. Мислитель виступив також на захист існуючої структури Англійської церкви. Так, Ферн проголошував, що ця церква встановлена законом, вона захищає королівство та сприяє укріпленню влади монарха. Генрі Ферн був одним із тих, хто закликав розпочати мирні переговори. Підкреслюючи, що «у випадку зволікання з миром країна зазнає непоправних втрат»²¹.

Таким чином, представників ідеї конституційного роялізму об'єднували, по-перше, теорія про правління короля в парламенті, тобто про обмеження влади правителя за допомогою законів, і, по-друге, збереження структури англійської церкви, хоча особливого релігійного ентузіазму вони не виявляли. Всі вони вважали Бога джерелом влади правителя, тобто король отримав свою владу від Бога, тому, відповідно, може бути підсудним тільки йому одному. Це неодноразово підкреслювали у всіх своїх звертаннях до палат парламенту як Яків I, так і Карл I²².

Разом з тим всі мислителі підкреслювали

¹⁹ Ibidem. P.62.

²⁰ Ibidem. P.64.

²¹ Ferne H. The Resolving of Conscience. Cambridge, 1642. P. 4.

²² Smith D. L. The Early Stuart Kings, 1603–1642. Routledge, 2001. P. 34

неприпустимість збройного повстання проти короля, навіть якщо той перетворюється на тирана. Крім того, незважаючи на обмеження своєї влади, правитель зберігав за собою деякі недоторканні права, такі, як, наприклад, право призначати радників, воєначальників, чиновників. Але король не має права самостійно без участі Парламенту приймати закони і встановлювати нові види податків. Правитель і Палати Парламенту представниками теорії конституційного роялізму уявлялися як єдине політичне тіло, на чолі якого стоїть монарх. Мислителі виступали також за збереження англіканської церкви і протестантизму як встановленого законом.

Всі ці ідеї були присутні в політичному вченні Генрі Ферна, що дає можливість вважати його одним з найяскравіших теоретиків концепції конституційного роялізму.

ABSTRACTS

Inna V. Golubovych. Medieval Autobiography: from «Inappropriate Digression» to «Biographical Turn» in Modern Humanities (Casus P. M. Bitsilli)

The article is devoted to the analysis of P. M. Bitsilli's first book «Salimbene. Essays on the Italian life of the 13th century» (Odessa, 1916) in the light of the new methodological approach to the study of autobiography that has begun to take shape during this period. The scholar analyzes a well-known source in the professional community, the «Chronicle» of the ordinary Franciscan monk Salimbene in new research optics, revealing on this example the «spiritual structure» of the individual and era, the elements of the religious and cultural «foundation», the characteristics of the personal identity of the «ordinary person» and genius, «germ» of autobiographical introspection, etc. The theoretical intuitions of this work correlate with the problems of the modern «biographical turn», which we consider at two levels: Kehre and Turn. Theoretical frame of analysis is the «ontology of biography» – an explication of the basic sociocultural presumptions (universals) of the existence of biography in history.

Keywords: P. M. Bitsilli, Salimbene, medieval autobiography, Kehre, Turn, ontology of biography, self-consciousness, individuality.

Oksana A. Dovgoplova. Methodological choice of a historian and philosophical-historical purposes (Theoretical quest of P. Bitsilli and L. Karsavin).

The subject of this article is the possibility of correlating the philosophical-historical position of the researcher with the methodological model that he develops. The methodology of historical research is based on the author's understanding of the nature of historical knowledge. The proposed research exploration is carried out on the materials of theoretical heritage of P. M. Bitsilli and L. P. Karsavin.

The works of P. M. Bitsilli and L. P. Karsavin prove to be extremely productive material for analyzing the problem of the dependence of the methodology of historical research on the philosophical-historical attitudes of the researcher.

Oleg A. Yarosh. Analysis of Max Weber and Edward Shils 'Charisma' Theories.

Present article deals with the theory of charisma developed by Max Weber and his disciples. In particular, it focuses on reconsideration of

charisma by Edward Shils. I would argue that he departs from the Weber's dichotomy of extraordinary/routine and personal/institutional. Instead, Shils regards individual and institutional charisma in connection with the "center", which produces a symbolic order in the field of religion, politics, science and art.

For Shils, the charismatic type of authority has a universal character, which, we can say, also encompasses the traditional and legal-rational types. At the same time, he reverses the Weberian notion of relationship between charisma and power, arguing that in the case of government agencies, business corporations, the military, and other institutions where there is a concentration and manifestation of "tremendous power", they acquire charismatic qualities due to that.

Meanwhile, in Shils's approach charisma to some extent loses its uniqueness and the question arises: if charisma encompasses other types of authority, what are the grounds for its separate conceptualization? Also problematic is the one-sidedness of the Shils's approach, when charisma is seen in the context of the connection between its bearer and the "center", that acquires an a-historical status, ignoring the relationship between the leader and his followers.

Tetiana O. Izbash-Gotskan. Political situation in Greek polis according to coinage typology (on the example of Heraklea Pontica)

The article deals with the problem of presentation of complex social and political contradictions in Herakleian civilian community in Polis coinages. And sharp regime change (democracy instead of traditional oligarchy) resulted in appearance of a new inscription ΔΑΜ on the coins, that is δάμος, i.e. people.

But tyrants' rise to power didn't affect coinage substantially which makes it possible to judge the attempt to testify the legitimacy of their claim to power.

These examples convince that the ancient Greek coins are the most important source of many aspects of the life of city-states.

Oleg M. Lugovyi. The State and Educational system in Byzantium.

Byzantine Empire was the most strictly organized state in medieval Europe. Having the biggest budgets of the time emperors could provide their support for educational system and to elaborate some sort of educational policy at list in the spheres of the high rhetorical schools, law schools and theological education. The Auditorium of Capitolium in the times of Theodosius I, the School at Magnaura in 9-10th centuries, schools

of law and philosophy founded by Constantine Monomachos are only the most famous examples of state or stately patronated educational institutions which constantly helped to increase the prestige of scholarship in the Empire and created new generations of the state officials.

Dr. Eugene Kuzmin. Pagan Gods in the Sefer Raziel ha-Malakh.

The anthology *Sefer Raziel ha-Malakh* is one of the most famous and influential Jewish magic books in history. Its first edition appeared in Amsterdam in 1701, but the manuscripts of the collection date back to the 14th century. The publisher of the first edition mentions a manuscript from the 12th or the beginning of 13th century, which is unknown nowadays. The oldest section of the book may have its origin in the late antiquity, while the latest parts were evidently written in the 12th – 13th centuries. The book has a special position in the Jewish tradition. While accepted, it is rarely discussed in religious circles. This holy text also acknowledges pagan gods. Their function and role is the topic of this article.

Andriy O. Nalivayko. The church and the king's power interrelations in England, late 11th – early 12th in professor L. Berkut coverage.

The article is devoted to the problems of confrontation between the church and the royal power in England at the end of the 11th and at the beginning of the 12th centuries, as well as the analysis of church-political views, the group of authors supporting King's side in the midst of a dispute between Henry and Beauclair and Anselm of Canterbury, using the example of the characteristics of an anonymous author and his publicistic work «The York Treatises». The article analyzes the monograph by L. Berkut, that was dedicated to this particular topic – «The York Treatises as a source for characterizing English church-political ideas in the era before the concordat of 1107».

Keywords: L. Berkut, investiture, York Tracts, Wilhelm I, London Concordat.

Vadym V. Chepizhenko. 'Political Language' in Richard II Plantagenet's Power Representation Strategies

The article is devoted to the analysis of “political language” in the strategies of Richard II Plantagenet's power representation. The author considers the system of titularity to be an important discursive practice, which forms the sphere of political communication. Title is a specific concept of “political language” with the help of which an important communicative act is carried out. Starting from the concepts of N. Saul, G.

Dodd and Ch. Fletcher, the author offers his contextual view of the chronology of formation and the source of the new “political language” in the late fourteenth-century England. The new system of address to the monarch became an important component of political discourse and an element of Richard II's assertion of the right to royal prerogatives.

Tetiana O. Lobachova. The Population of 15th cent. Tuscany in the coverage of David Herlihy.

The article is devoted to the analysis of the works of the outstanding American historian David Herlihy, which contain an anthropological study of the medieval population of Tuscany and provide a deeper insight into the social structure of the Italian city of the 15th century.

Olha V. Stasiuk. Forced marriage in the Registers of the Apostolic Penitentiary (1431-1503)

The article aims to analyze the cases of forced marriage in the Registers of the Apostolic Penitentiary for Central Europe between 1431 (Pope Eugene IV) and 1503 (Pope Alexander VI) to show the tendencies of coercion in medieval society and possible strategies to protest against it using Canon Law and the Penitentiary. The research focuses mainly on the gender aspect of marital coercion, explaining the striking prevalence of adult males as victims. Even if the theoretical Canon Law of the 15th century was a well-developed instrument to support consent and dissolve forced marriages, the individual situation of a woman or even of a subordinated male family member determined whether they could use this instrument. Women were subordinated or restricted in choices and actions, lacking physical/psychological possibility or financial means to make a petition. Gender aspects in the coercion cases from the Registers reflect important tendencies in medieval society and the relationship between gender and power in their full complexity, showing the discrepancies between the developed legal tradition of the Church and everyday reality. The article also introduces the Registers of the Apostolic Penitentiary as a rich source for further research on consent, coercion, and gender issues in medieval society.

Alla Yu. Prohorova, Pavlo M. Totskyi. Woman on a throne: a critical vision of English protestant political thought.

Article is devoted to a specific character of views at the woman's rule in the English political ideas of 16th century in the works of John Knox, Christopher Goodman, John Ponet. The socio-political reasons which led to the creation of negative image of a woman on a throne during Maria Tudor

rule, and positive during Elizabeth Tudor rule was examined.

Olha S. Ivchenko. The theory of constitutional royalism in the political teaching of Henry Ferne.

This article is devoted to the characteristics of the theory of constitutional royalism as one of the ideological directions that arose in England in the middle of the 17th century. Representatives of this current of political thought advocated the rule of the king in parliament, that is, the limitation of royal power by means of laws. One of the prominent representatives of the theory of constitutional royalism was Henry Fern, who in his political treatises laid out the main ideas and provisions of this concept.

ЗМІСТ

Від редактора	3
<i>Голубович І. В.</i> Середньовічна автобіографія: від «недоречного відступу» до «біографічного повороту» в сучасній гуманітаристиці (казус П. М. Біцилли).....	7
<i>Довгополова О. А.</i> Методологічний вибір історика та філософсько-історичні установки (теоретичні пошуки П. М. Біцилли та Л. П. Карсавіна).....	27
<i>Ярош О. А.</i> Аналіз теорій «харизми» Макса Вебера та Едварда Шилза.....	41
<i>Ізбаши-Гоцкан Т. О.</i> Політична ситуація в грецькому полісі за даними монетної типології (на прикладі Гераклеї Понтійської)	66
<i>Луговий О. М.</i> Держава та система освіти у Візантії.....	74
<i>Кузьмін Є.</i> Язичницькі боги в «Книзі ангела Разієля».....	92
<i>Налівайко А. О.</i> Взаємовідносини між церквою та королівською владою в Англії кінця XI - поч. XII ст. у висвітленні проф. Л. М. Беркута.....	100
<i>Чепіженко В. В.</i> «Політична мова» в стратегіях репрезентації влади Річарда II Плантагента	107
<i>Лобачова Т. О.</i> Населення Тоскани XV століття у висвітленні Девіда Герлігі	124
<i>Стасюк О. В.</i> Примус до шлюбу у реєстрах Апостольського Пенітенціарію (1431-1503).....	133
<i>Прохорова А. Ю., Тоцький П. М.</i> Жінка на троні: критична візія англійської протестантської політичної думки	143
<i>Івченко О. С.</i> Теорія конституційного роялізму в політичному вченні Генрі Ферна	155
Abstracts	162

Інформація про авторів

Голубович Інна Володимирівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова. Випускниця історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1989 р., писала під керівництвом І. В. Немченко курсову роботу.

Довгополова Оксана Андріївна, доктор філософських наук, професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова, кураторка платформи культури пам'яті Минуле/Майбутнє/Мистецтво. Випускниця кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1986 р., писала під керівництвом І. В. Немченко курсові та дипломну роботу.

Ярош Олег Анатолійович, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору історії східної філософії Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Випускник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1993 р., писав під керівництвом І. В. Немченко курсові та дипломну роботу.

Ізбаш-Гоцкан Тетяна Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова. Випускниця кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1986 р.

Луговий Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова. Випускник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова 2004 р., в 2009 р. захистив дисертацію під керівництвом І. В. Немченко.

Кузьмін Євген, незалежний дослідник історії науки, фахівець із східноєвропейської географії Яд Вашем (Єрусалим, Ізраїль). Народився в Одесі, Україна. Випускник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1997 р.

Налівайко Андрій Олександрович, випускник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова 2009 р., аспірант І. В. Немченко в 2017–2021 рр.

Чепіженко Вадим Віталійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова. Випускник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова 2015 р., під керівництвом І. В. Немченко писав курсові та дипломні роботи та захистив дисертаційне дослідження у 2021 р.

Лобачова Тетяна Олександрівна, випускниця кафедри всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова 2020 р., аспірантка І. В. Немченко в 2021–2022 рр.

Стасюк Ольга Володимирівна, здобувачка 2-ого року PhD програми із Пізнюантичних, середньовічних та ранньомодерних студій в Центральноєвропейському університеті: Відень (Central European University)

Прохорова Алла Юрїївна, випускниця (2005 р.), пошукачка та старша лаборантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова у 2011–2014 рр.

Тоцький Павло Микитович, випускник французького відділення факультету романо-германської філології та кафедри нової та новітньої історії історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1980 р., старший викладач та доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова у 1995–2017 рр.

Івченко Ольга Степанівна, кандидат історичних наук, випускниця кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова 2011 р., аспірантка І. В. Немченко в 2011–2015 рр., захистила під її керівництвом дисертацію в 2021 р.

Наукове видання

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЦЕНТРУ АНТИКОЗНАВСТВА ТА
МЕДІЄВІСТИКИ**

Випуск VI

В авторській редакції

Підп. до друку 10.11.2022. Формат 60x84/16.

Ум.-друк. арк. 8,11. Тираж 10 пр.

Зам. № 2510.

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво ДК № 4215 від 22.11.2011 р. Україна, 65082, м. Одеса,
вул. Єлісаветинська, 12

Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua